नवभारत, डिसेंबर २००० - जानेवारी २००१

इंग्रजी राज्याची प्रस्थापना

१. साम्राज्ये आणि वसाहती

साम्राज्ये प्राचीन काळीही होती. रोमन साम्राज्य आपल्याला सुपरिचित आहे. भारताच्या इतिहासातही प्राचीन तसेच मध्ययुगीन काळात साम्राज्ये म्हणावीत अशी मोठी राज्ये होऊन गेली - अशोककालीन मौर्य साम्राज्य, मध्ययुगातले मुघल साम्राज्य, विजयानगरचे साम्राज्य.

एक राज्य बलिष्ठ बनते, ते स्वतःच्या सत्तेचा विस्तार करीत जवळचे - लांबचे प्रदेश आणि त्यांमध्ये राहणारे लोक यांच्यावर स्वतःचे राजकीय-आर्थिक प्रभुत्व प्रस्थापित करते. पण इथेच मामला थांबत नाही. केंद्रवर्ती सत्ता आणि अंकित प्रदेश यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठ, प्रधान - गौण, स्वाश्रयी - परावलंबी, शोषक- शोषित असा संबंध प्रस्थापित होतो. म्हणजे, जो सत्ताधीश समाज असतो त्याच्या सर्वांगीण भरभराटीसाठी, वैभवशाली बनण्यासाठी, त्याचे प्रभुत्व टिकविण्या-वाढविण्या- साठी इतर प्रदेश, त्यांच्या अर्थव्यवस्था यांचे अस्तित्व आहे, असा तो संबंध बनतो. या पलीकडे जाऊन, साम्राज्यसत्ता प्रस्थापित करणारा. समाज सामाजिक रचना, वैचारिक आलोक, सांस्कृतिक घाट या अंगांनी इतरांसाठी अनुकरणीय नमूना ठरतो. तो लादलाही जातो; आणि, कोणी बळजबरी न करताही, त्याचे अंधानुकरण केले जाण्याची प्रवृत्ती पण उत्पन्न होते. असे जे अंकित प्रदेश व समाज त्यांना उद्देशून ' वसाहती' हा शब्द या विषयाच्या चर्चाविश्वात वापरला जातो.

'वासाहतिक आणि उत्तर- वासाहतिक कालखंड' हा वाद-विषय आज महत्त्व पावला आहे त्याचा संदर्भ, व्यवहारात, आधुनिक युगात युरोपीय राष्ट्रांनी जगभर स्थापन केलेल्या साम्राज्यांशी, आणि ती साम्राज्ये लयास गेल्यानंतर आकारास आलेल्या व्यवस्थेशी, बव्हंशी आहे. जे समाज या राष्ट्रांनी अंकित केले, ज्यांचे वसाहतीकरण केले ते 'आधुनिकपूर्व' समाज होते तर युरोपीय सत्ता या 'आधुनिक समाजा' मध्ये रूपांतरित होत होत्या.

पुष्कळदा हे ध्यानात घेतले जात नाही की, जगभरचे प्रदेश व समाज अंकित करण्याची प्रक्रिया आणि युरोपचे' आधुनिक समाजा' मध्ये रूपांतर होण्याची प्रक्रिया या समकालीन तर आहेतच, पण एक दुसरीवर अवलंबून असलेली प्रक्रिया आहे. उदाहरणार्थ, सर्वंकष केंद्रीभूत राज्यसत्तांचा (Absolutist Modern State) उत्कर्ष ही आधुनिक युगाला जन्म देणारी, व आधुनिक युगाचे व्यवच्छेदक लक्षण असलेली घडामोड पंधराव्या शतकात सुरू झाली. पण साम्राज्यविस्तारा- शिवाय या राज्यसत्तेचा उत्कर्ष होऊच शकला नसता. तसेच,तथाकथित व्यापारी कंपन्या या वस्तुतः उदयोन्मुख सर्वंकष राजेशाही सत्तांच्या राजकारण-अर्थकारणाचे एक फार महत्त्वाचे साधन / हत्यार होत्या. या व्यापारी कंपन्यांनीच साम्राज्ये प्रस्थापित केली. व्यापारी कंपन्यांचा साम्राज्यविस्तार आणि आधुनिक काळाचे मर्मस्थान असलेली 'औद्योगिक क्रांती' यांचा घनिष्ठ आंतरसंबंध आहे, आणि तो अनेक पदरी व व्यामिश्र आहे.

ज्या विभिन्न समाजांना व त्यांच्या प्रदेशांना साम्राज्य- निर्मितीच्या व विस्ताराच्या काळात अंकित केले गेले ते समाज बहुविध होते. ते एकसारखे तर नव्हतेच; पण त्या सगळ्यांचे वर्गीकरण कोणतीही एक फूटपट्टी वापरून प्रगल्भ, रानटी, प्रगत, अप्रगत अशा प्रकारे करणे शक्य व योग्यही नाही. पण या सर्वांना उद्देशून 'आधुनिकपूर्व' समाज असे म्हणता येईल. तसेच, एक ना एका आधुनिक युरोपीय साम्राज्यसत्तेशी त्यांचा संबंध वसाहत असा होता; या अर्थाने ' वसाहती' असे ही त्यांचे एक वर्गीकरण करता येते.

२. ब्रिटन आणि भारत

भारताच्या किनाऱ्यावर प्रथम येऊन पोचले ते पोर्तुगीज. त्या काळी स्पेन व पोर्तुगाल हे दोन सर्वाधिक बलिष्ठ देश होते. व्यापार, लुटालूट, (ख्रिश्चन) धर्मप्रसार व प्रभुत्वप्रस्थापना या दृष्टीने त्यांनी जग वाटून घेतले होते. या दोन राष्ट्रांचे डोळे दिपवून टाकणारे वैभव पाहून इतर युरोपीय राष्ट्रांनी त्यांचे अनुकरण केले. या ओघातच आधुनिक राष्ट्र अशी यांची जडणघडणही पक्की झाली. ब्रिटन (किंवा इंग्लंड) हे तसे आरंभी या स्पर्धेत मागे असलेले राष्ट्र होते. स्थूलमानाने आपण असे म्हणू शकू की अठराव्या शतकाच्या आरंभापावेतो क्रमशः भारतीय उपसागरात ईस्ट इंडिया कंपनी (म्हणजेच इंग्लंड) ही युरोपीय 'व्यापारी' कंपन्यांमध्ये वरचढ बनली. समुद्रावरील नाविक वर्चस्वासाठी चाललेल्या सशस्त्र स्पर्धेत इंग्लंडची सरशी होत गेल्याचा तो एक लाभ होता. 'बळी तो कान पिळी' या निर्घृण न्यायाला अनुसरून.

ईस्ट इंडिया कंपनी ही केवळ व्यापारातल्या नफ्यासाठी कार्य करणारी कंपनी म्हणून तिचा विचार कोणत्याच कालखंडात करणे योग्य नाही. नवोदित युरोपीय राष्ट्रसत्तांचा परस्परांमध्ये वर्चस्वासाठी संघर्ष चालला होता त्याचा व्यापारी चढाओढ हा एक अंगभूत भाग होता, आणि व्यापारासाठीही जगातले प्रदेश मक्तेदारीने स्वतःच्या अंकित करण्याचे उद्दिष्ट आरंभा- पासूनच होते. यासाठी स्वकीय राज्यसत्तांची पूर्ण साथ व पुष्टी या व्यापारी कंपन्यांना होती. मक्तेदारी प्रस्थापित करण्यासाठी समुद्रावर उघडपणे युद्ध, चांचेगिरी चाले. भारताच्या भूमीवर जी प्रस्थापित राज्ये होती त्यांच्यावर यासाठी वेगवेगळ्या मार्गांनी दबाव आणण्याचे राजकारण आरंभापासूनच आढळते. या प्रकारचे या कंपन्यांचे व्यवहार जाणूनच छत्रपती शिवाजी- महाराजांनी आरमाराच्या उभारणीचे कार्य हाती घेतले, ही गोष्ट विसरता कामा नये.

ज्या प्रदेशातील राज्यसत्ता (म्हणजे राजा वा मुघल सुभेदार वा नवाब*) दुबळी असेल तिथे स्वतःची व्यापारी मक्तेदारी राजमान्यतेसह प्रस्थापित करणे हे पहिले पाऊल. यासाठीचे दरबारी राजकारण हिकमतीने केले जाई. एकदा मक्तेदारी प्रस्थापित झाली, विशेष सवलती पदरात पाडून घेतल्या की मग जोरजबरदस्ती, दंडेली, लूटमार, पिळवणूक करण्यात कोणतीच शरम नसे. या सर्व गोष्टी करताना, ईस्ट इंडिया कंपनी ही एका दूरस्थ पण प्रबळ राज्यसत्तेची अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून व्यवहार करीत होती, सैन्य बाळगीत होती, स्थानिक कायदे, न्यायव्यवस्था जुमानत नव्हती. म्हणून, प्लासीच्या लढाईनंतर ठळकपणे चित्र बदलले हे म्हणणे ठीक असले तरी, तोपर्यंतच्या दीडशे वर्षांच्या काळात कंपनी ही एक

निरुपद्रवी, निरागस व्यापारी मंडळी होती या भ्रमात राहू नये.

युरोपीय व्यापारी कंपन्यांची वखारींची मुख्य ठाणी ही केवळ व्यापारी ठाणी न राहता ती स्वायत्त व प्रतिस्पर्धी राज्ये बनू पाहतात, आणि या उद्देशाने तटबंदी उभारतात, सैन्य बाळगतात याचा अंदाज एतद्देशीय राजवटींना आला तेव्हा काही वेळा तंटेबखेडेही उत्पन्न झाले. मुघल साम्राज्यसत्ता प्रबळ व सुसंघटित होती तोवर, इतकेच नाही तर शिवाजी- महाराजांचे 'मराठा स्वराज्य' किंवा आदिलशाही, कुतुबशाही ही विजयनगर साम्राज्याची वारसदार राज्येही नष्ट झाली नव्हती. समर्थ होती त्या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीवर वचक टिकून होता. पण, दुर्दैवाने, मुघल साम्राज्य खिळखिळे होऊन व्यवहारात मोडून पडले - कागदावर बादशाही अंमल थेट १८५७ पर्यंत राहिला तेव्हा पोकळी निर्माण झाली. एका पर्यायी समर्थ, सुव्यवस्थित व दूरदर्शी राज्याची खरे तर साम्राज्याची उभारणी करून ती पोकळी भरून काढण्याची संधी मराठ्यांना होती. पेशव्यांच्या कुळात पहिला बाजीराव, राघोबादादा, थोरले माधवराव असे पेशवे व दाभाडे, गायकवाड, शिंदे, होळकर, रघूजी भोसले आदि सरदार कर्तबगार लढवय्ये निपजले. त्यांच्या कर्तृत्वामधून, डोलारा वरून कायम राहिला तरी पण मुघल बादशाही आतून पार पोखरून निघाली. मुघल बादशाहीने एका पद्धतीने जवळजवळ सर्व हिंदुस्थान एका छत्राखाली आणला होता आणि, तणावपूर्ण का असेना, हिंदू व मुसलमान सरदारांना एका राज्यव्यवस्थेचे घटक बनविले होते. साऱ्या हिंदुस्थानला डोळ्यासमोर ठेवून, समग्र व दूरदर्शी दृष्टी व लक्ष्य बाळगून मुत्सद्दी नेतृत्व करण्याची क्षमता व कर्तृत्व प्रकट करण्याची ऐतिहासिक भूमिका मराठ्यांकडे चालून आली होती. पण शिवाजीमहाराजांचा वारसा चालवू शकेल असा कोणी पुरुष नंतरच्या काळात उत्पन्न झाला नाही. मराठ्यांच्या उपस्थितीमुळे अन्य कोणी ही भूमिका वठवू शकत नव्हता, इतका हिंदुस्थानचा सारा मध्यवर्ती प्रदेश मराठ्यांच्या वर्चस्वाखाली या सर्व काळात होता!

हे चित्र जसे उलगडत चालले, त्याने निर्माण झालेल्या संधी जशा समोर आल्या, गादीवर कोणी बसायचे यावरूनच्या तंट्यांमध्ये मदतीसाठी आमंत्रणे येऊ लागली, आश्रयासाठी कंपन्यांच्या ठाण्यांकडे राज्यासाठीचे उमेदवार वा धनिक व्यापारी धावा घेऊ लागले तशा कंपनीच्या चाणाक्ष, जाणत्या व मुत्सद्दी नोकरांच्या ठायी व्यापारी उद्दिष्टांसाठी राजकीय प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याच्या आकांक्षा उत्पन्न झाल्या. कारण ते वळण आधीपासूनच होते. दुसऱ्या कोणत्याही राज्याचे सर्व हिंदुस्थानभर प्रभुत्व प्रस्थापित होऊ नये, स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षांना शह बसेल अशी एकजूट त्यांच्यात होऊ नये याची खबरदारी कंपनीने घेतली. एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या सार्वभौम सत्तेचा मुखवटा कायम ठेवून राज्यकारभारावर स्वतःचे प्रभुत्व प्रस्थापित करणारे, कंपनीला महसुली उत्पन्न मिळवून देणारे करारमदार करण्याचे राजकारण किती हिकमतीने, लबाडीने, धोरणीपणाने केले गेले त्याचा इतिहास सांगत बसण्याची गरज नाही.

एतद्देशीय हिंदू व मुसलमानी राजवटींचा पराभव का झाला ? त्यांना कालांतराने मांडलिकत्व तरी प्राप्त झाले वा ती नामशेष झाली, याचे कारणे काय ? या प्रश्नांचा खल आज जवळपास पावणेदोनशे वर्षे तरी चालला आहे. युरोपीय राज्ये हीदेखील या काळात राजेशाहीच होती. तेथे सरंजामशाही व्यवस्था प्रभावी होती. पण आधुनिक सर्वंकष केंद्रीभूत राज्यसत्ता ही गुणात्मकदृष्ट्या वेगळी संरचना तेथे उत्पन्न झाली व तिची संघटनसूत्रे वेगळी होती.

हे गुणात्मक अंतर काय होते याची बऱ्यापैकी कल्पना शिवाजीमहाराजांच्या 'स्वराज्या'च्या संघटनेवरून, संरचनेवरून येऊ शकते. शहाजीराजे भोसले तत्कालीन कर्तृत्ववान सरदारा- प्रमाणे वागले. निजामशाही त्यांना तगवता आली नाही तेव्हा ते आदिलशाहीचे सरदार बनले. आदिलशाहीतही त्यांची कुचंबणा केली जाऊ लागली तेव्हा त्यांनी पार दक्षिणेत जाऊन मुलुखगिरी करून तिथे आपले बस्तान बसविले. त्या आधारे पुढे तंजावर संस्थान अस्तित्वात आले. पण शिवाजी-महाराजांनी प्रादेशिक-सांस्कृतिक-धार्मिक घटकांना एकत्र करून, मुसलमानी राजवटींच्या परधर्मीय / परकीय वर्चस्वाखाली आपणास दबलेल्या अवस्थेत राहायला लागते याविषयीच्या हिंदू समाजात खोलवर खदखदत राहणाऱ्या असंतोषाच्या आधारे अस्मिता जागवून 'स्वराज्या'ची संकल्पना राबविली. उच्चनीच स्थानी असलेल्या, विषम वागणूक अनुभवणाऱ्या विभिन्न जातिजमातींच्या लोकांमध्ये स्वराज्यसंस्थापनेसाठी सामंजस्य, एकरसता व निष्ठा उत्पन्न केली; अनेक भेदांपलीकडे पोचणारे राष्ट्रप्रेम उत्पन्न केले; जीवनाला एका उच्च ध्येयाची प्राप्ती करून दिली. यासाठी आवश्यक, इष्ट व उपकारक मानस निर्माण करण्याचे काम प्राधान्याने वारकरी चळवळीने, समर्थ रामदासांनी, पण इतरही बुवाबैरागी यांनी केले. उत्तरेकडून झालेल्या कडव्या, हिंस्र व राजकीय- धार्मिक मुस्लिम आक्रमणाचा आघात अनुभवल्यावर, जाणीवपूर्वक, स्वतःचा समाज सावरून धरण्याचे, त्याचे नीतिधैर्य वाढवण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी ते केले असे दिसते. या कारणाने बलाढ्य महासत्ता असलेल्या मुघल साम्राज्यसत्तेविरुद्ध शिवाजी- महाराजांना, एका सीमित प्रदेशात का होईना, भक्कम उभारणी करता आली. या उभारणीत एवढी शक्ती व ऊर्जा होती की, शिवाजीमहाराजांच्या निधनानंतरही औरंगजेब बादशहाला प्रदेश जिंकता आला पण स्वराज्य निर्मूल करता आले नाही; तोच पराभूत झाला. शिवाजीमहाराजांनी राज्याची जी घडी बसवली तिला प्रचंड हादरे बसले. पण ती जेवढी टिकली तेवढी टिकल्यामुळेच मुघल साम्राज्याशी मराठा स्वराज्य इतकी प्रदीर्घ लढत देऊन यशस्वी होऊ शकले. अनेक लढाया हरले तरी युद्ध अखेरीस जिंकले. राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीची ती पहिली पावले होती.

आधुनिक काळाचे वैशिष्ट्य असलेल्या राष्ट्र संकल्पनेवर आधारलेली, व्यक्तिनिरपेक्ष पातळीवर संघटित होत चाललेली, एका सुसंघटित स्थायी यंत्रणेच्या सामूहिक बळावर दीर्घ पल्ल्याच्या योजना मनात बाळगून, चढउतारांना सामोरे जात व त्यांच्यावर मात करून, आपले उच्चतर उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी रणनीती आखून ती कार्यान्वित करणारी, यासाठी जरूर ती माहिती गोळा करून तिचे विश्लेषण करण्याची शिस्त अंगी बाणवीत असलेली राष्ट्रसत्ता एका बाजूला आणि, दुसरीकडे, राजेपदी विराजमान असलेल्या व्यक्तीवर बव्हंश मदार असणाऱ्या, व्यापक व व्यक्तिनिरपेक्ष राष्ट्रनिष्ठेचा अभाव असलेल्या, दूरगामी उच्चतर ध्येये- लक्ष्ये न बाळगणाऱ्या, चैनविलासात मश्गूल असणाऱ्या, आणि लोकांमध्ये पाळेमुळे रुजविण्याविषयी काही विचारच नसलेल्या लहानमोठ्या राजेशाह्या, असा हा भारतात अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धामध्ये सामना होता. आणखी एक विशेष लक्षात घेण्याजोगा आहे. ईस्ट इंडिया कंपनी ही व्यापारी मंडळी ही उत्कर्षशाली राष्ट्रसत्तेचे एक अंग व हत्यार होती. हा संबंध उभयपक्षी होता. तर भारतात, अठराव्या शतकाच्या आरंभापासूनच बहुधा, एतद्देशीय बड्या देशव्यापी व्यापारी पेढ्या या त्यांच्या व्यापारवृद्धीच्या आणि संपत्तीच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने कंपनीच्या प्रभुत्व विस्ताराला उत्तरोत्तर अधिकाधिक अनुकूल होत गेल्या. एतद्देशीय राज्यसत्तांनी त्यांना हाताशी धरून, त्यांचे हितसंबंध जोपासत स्वतःचे व्यापक राजकारण करण्याची बुद्धी प्रकट केली नाही.

इंग्रजांची भारतात जी सरशी झाली तिचे श्रेय औद्योगिक-शेतकी क्रांतीमधून उत्पन्न झालेले आर्थिक बळ, शस्त्रास्त्रबळ, सैन्य बळ अशा गोष्टींना देता येत नाही. अगदी १८५७ चा उठाव जरी घेतला तरी, बंडवाल्यांच्या ठायी दूरदर्शी मुत्सद्दी मध्यवर्ती नेतृत्वाचा असलेला अभाव, केंद्रीभूत राष्ट्रसत्तेच्या दीर्घसूत्री धोरणांचा व रणनीतीचा अभाव, एकराष्ट्रीयत्वाच्या पायाभूत मानसिकतेचा अभाव डोळ्यात भरतो. नव्या इंग्रजी राज्याविषयी असंतोष तसा बऱ्यापैकी सार्वत्रिक होता. पण ज्या राजेरजवाड्यांना तहनाम्यांनी व मैत्रीच्या करारांनी इंग्रजांनी त्यांच्या बाजूने बांधून घेतले होते त्यांच्यापैकी ज्यांची वैयक्तिक गाणी न सुटलेली होती त्यांनी तेवढेच मनात ठेवून उठावात सहभाग दिला. सर्व राजेरजवाडे एकत्र येऊन स्वतंत्र होण्याची गोष्ट करते, आणि एतद्देशीय शिपाई इंग्रजांच्या बाजूला नाहीत अशी स्थिती असती तर कंपनीचे राज्य बुडते. आणि एकदा ते बुडाले असते तर नव्याने इंग्लंडहून गोरे सैन्य आणून हिंदुस्थान जिंकून घेण्याची गोष्ट इंग्लंडने केली असती असे वाटत नाही. स्वतंत्र राहण्यासाठी, राज्य गमावण्याचा धोका पूर्णतया टाळण्यासाठी इंग्रज कंपनीबहादूरांचे संरक्षण व हमी गरजेची, इष्ट व श्रेयस्कर वाटावी इतकी कोती व स्वार्थी दृष्टी येथील राजेरजवाड्यांची बनली होती.

१८५७ साली इंग्रजांची सरशी होऊन त्यांचे राज्य येथे भक्कमपणे प्रस्थापित व्हावे यात एक प्रकारचा न्यायच होता.

* मुघल साम्राज्यसत्ता समर्थ व कार्यक्षम होती तोवर थेट बादशहाचा अंमल चाले.

३. भारतातील स्थित्यंतराकडे दृष्टिक्षेप

व्यापार करण्यासाठी युरोपीय येथे आले तेव्हा त्यांची ज्या समाजाची गाठभेट झाली तो हिंदुस्थानी समाज स्वतःच्या समाजाशी तुलना करता अडाणी, मागास, दरिद्री आहे असे. त्यांना वाटले नाही. उलट येथील मोठी राज्ये मुघल बादशाही, आदिलशाही, कुतुबशाही - सामर्थ्य, समृद्धी, वैभव, सांस्कृतिक प्रगल्भता या सर्व दृष्टींनी स्वतःपेक्षा त्यांना सरसच आहेत हेच जाणवले असणार. व्यापार आणि राज्यकारण (स्टेटक्राफ्ट) यांचा संयोग त्यांनी केलेला असल्याने येथील समर्थ, प्रगल्भ, समृद्ध राज्यसत्तांचे दुबळेपण हेरून आपला कार्यभाग साधण्याच्या बाबतीत ते तत्पर होते. तुलनेने, शिवाजीमहाराजांचा अपवाद सोडता येथील सत्ता - महासत्ता युरोपीय व्यापाऱ्यांच्या संदर्भात आत्मसंतुष्ट व अदूरदर्शी होत्या. मुद्दा असा की, वेगवेगळ्या राज्यांच्या वा सुभेदारांच्या दरबारांमध्ये वकील म्हणून काम करणाऱ्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मुत्सद्दी नोकरांची भावना, हा एक अगदी वेगळ्या घाटाचा समाज आहे, अधिक व्यामिश्र आहे, आणि काही बाबतीत आपल्यापेक्षा पुढारलेला व संपन्न आहे, अशी होती असे दिसते.

भारतीय अर्थव्यवस्था या उपखंडाच्या सरहद्दींमध्ये बंदिस्त (ऑटार्किक) होती; ती आपल्या गरजा भागविण्याच्या मर्यादेत कार्य करणारी 'स्थानिक' स्वरूपाची अर्थव्यवस्था होती (लोकल, सब्सिस्टन्स इकॉनॉमी); ती ग्रामीण, शेतकी प्रधान, मागास अर्थव्यवस्था होती हे म्हणणे खरे नाही. खुष्कीच्या मार्गाने तसेच सागरी मार्गाने आयात-निर्यात व्यापारात दीर्घकाळापासून गुंतवणूक व अनुभव गाठीशी असलेली ही अर्थव्यवस्था होती. कापडाची निर्यात भारताच्या पश्चिम व पूर्व किनाऱ्यांवरून मोठ्या प्रमाणावर होत असे. हिमालयातल्या खिंडींच्या मार्गांनी तिबेट - चीन, मध्य व पश्चिम आशियाई देश (आणि त्यांच्या माध्यमाद्वारे पश्चिम युरोप) यांच्याशी व्यापार चाले. एरवी युरोपीय देश आफ्रिका खंडाला वळसा घालून

भारतापर्यंत येतच ना. कोलंबसही भारताच्या शोधात मूळात निघाला होता.

केवळ व्यापाराच्या निमित्तानेच दीर्घकाळापासून दूरवरच्या वेगवेगळ्या समाजांशी संबंध आला होता असेही नाही. लष्करी आक्रमणेही झाली, राजनैतिक संबंधही आले, आणि धार्मिक- सांस्कृतिक संबंधही आले. आग्नेय आशियावर भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावरील राज्यांचा राजकीय-सांस्कृतिक प्रभाव दीर्घकाळ होता. बौद्ध धर्म भारतातून अनेक देशांमध्ये गेला. भारतीय दार्शनिक विचार व सांस्कृतिक गोष्टी ग्रीसपर्यंत एकेकाळी जाऊन पोचल्या असणार. तात्पर्य, प्राचीन काळा- पासून, किमानपक्षी मौर्य साम्राज्याच्या काळापासून येथे एक नागर, प्रगल्भ समाज-संस्कृती भरभराटलेली आहे. मुसलमानी आक्रमणांनी काही काळ परागती प्राप्त झाल्यासारखी अवस्था झाली; केवळ लूटमार करण्यासाठी आक्रमणे होत होती तेव्हा. पण जशी येथे त्यांनी राज्ये स्थापन केली, ती स्थिरावली तसा पुन्हा एकदा बहर आला. दक्षिणेत विजयनगरचे साम्राज्य, त्याच्या नाशानंतर भरभराटलेली आदिलशाही, कुतुबशाही, निजामशाही ही राज्ये आणि उत्तरेतले मुघल साम्राज्य यांचा घाट प्रगल्भ, नागरी होता. पौर्वात्य जगातील समाज व संस्कृती यांच्याविषयी जो अहंगंड गौरवर्णीय युरोपीय समाजांच्या ठायी कालपरवापर्यंत प्रकर्षाने आढळून येत होता त्याचा आरंभ धार्मिक श्रेष्ठत्वाविषयीच्या निःशंक खात्रीमधून झाला असे वाटते. ख्रिश्चन धर्म हा मनुष्याचे तारण करू शकणारा एकमेव खरा धर्म आहे ही श्रद्धा ख्रिश्चन धर्मसंस्थेच्या व्यवहाराच्या गाभ्याशी राहिली आहे. धर्मप्रसार आणि राजकारण यांचाही संयोग प्राचीन व मध्ययुगीन काळापासून आढळतो. पोर्तुगीज भारतात आले तेव्हा व्यापाराबरोबरच धर्मप्रसार हा त्यांचा एक प्रधान हेतू होता. प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन देशांतल्या व्यापारी कंपन्या व त्या देशांतल्या राज्यसत्ता यांचीही भूमिका पोर्तुगीजांसारखीच, ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्यानेच ख्रिस्ती नसलेल्या व्यक्ती व समुदाय यांचे अंतिमतः तारण होणार आहे अशी, व तेवढीच निःशंक व ठाम असली तरी, धर्मप्रसार हा त्यांचा फार गौण हेतू होता आणि, व्यापारवृद्धीच्या दृष्टीने, तो आपला हेतू नाहीच, ही भूमिका आरंभीच्या काळात त्यांनी घेतली. दांडगाईने व लबाडीने चालविलेल्या पोर्तुगीजांच्या धर्मप्रसार- कार्याला येथील राजवटींची व समाजांची येणारी तीव्र प्रतिक्रिया त्यांनी स्वतःचे बस्तान बसविण्यासाठी वापरून घेतली.

यशस्वी राजकीय हस्तक्षेपाद्वारे ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक प्रबळ राजकीय शक्ती बनली त्याच काळात जगाच्या मोठ्या भूभागावर नाविक वर्चस्वाच्या आधारे इंग्लंडची हुकूमत प्रस्थापित होत होती. ब्रिटिश पार्लमेंटने अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक साम्राज्यसत्तेचे केंद्र ही भूमिका वठवायला सुरुवात केली, आणि त्यासोबत श्रेष्ठत्वाचा गंड पण उत्पन्न झाला.

प्रबोधनयुगाची शिकवण अशी होती की, पृथ्वीवर मानवजातीचे घटक असलेले विभिन्न समाज हे रानटी ते प्रबुद्ध या दोन टोकांमधील वाटेवर वेगवेगळ्या टप्प्यांवर असलेले समाज आहेत. रानटी = विवेकशून्य तर प्रबुद्ध - विवेकशक्तीचा पूर्ण आविष्कार आढळणारा, अशी व्याख्याच होती. तसेच, धर्माच्या बाबतीतही, एका टोकाला धर्माचे 'रानटी' रूप होते. दुसऱ्या टोकाला विवेकाचा प्रकाश होता. त्यातल्या त्यात, जगासाठी ऐहिक व्यवहाराचे नियम घालून दिल्यावर आणि स्वतःच्यावरून बेतलेल्या मानवाची निर्मिती केल्यावर, कोणतीही लहरी ढवळाढवळ न करणाऱ्या देवाचे अंतिम नियंतेपण तेवढे सांगणाऱ्या, विवेकाने जागा करून दिलेल्या मर्यादेतील धर्म हा दुसऱ्या टोकाच्या पुष्कळ जवळ पोचणारा म्हणून

मान्य होता. प्रबोधनयुगाच्या कसोट्यांवर गौरवर्णीय युरोपीय, आणि त्यातही इंग्रज, हे तत्कालीन बहुसंख्य इंग्रजांच्या दृष्टीला सर्वोच्च स्थानी असल्याचे निर्विवादपणे दिसत होते. जगभर प्रस्थापित होत असलेले राजकीय-आर्थिक प्रभुत्व हा याचा एक पुरावाच होता. या समजुतीला फ्रेंच राज्यक्रांतीने अल्प काळ हादरा दिला. पण नेपोलियनच्या साम्राज्याला उतरणी लागल्या- वर इंग्रजांच्या श्रेष्ठत्वाच्या अहंगंडाला अटकाव उरला नाही.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात बंगालमध्ये 'दिवाणी' हस्तगत झाल्यावर आणि दक्षिण भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर मुलुख ताब्यात आल्यानंतर कंपनीचे रूपांतर राजेरजवाड्यांपैकी एक असे झाले. या काळातल्या इंग्रज सत्ताधाऱ्यांवरील व त्यांच्या व्यवहारांवरील एका ग्रंथाला पर्सिव्हल स्पिअर या इतिहास - कारांनी द नबाब्स असेच नाव दिले आहे. १७७० नंतर ब्रिटिश पार्लमेंटने कंपनीवर स्वतःचे राजकीय नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी पावले उचलली. कंपनीच्या वखारींमध्ये वा सैन्यात वा प्रशासन यंत्रणेत काम करावयास आलेल्या नोकरां-मधून हिकमतीने व कर्तृत्वाने वरिष्ठ पदांवर पोचलेल्या बहुतेकांनी समर्थ,भरभराटलेल्या, वैभवशाली व कर्तबगार अवस्थेतला भारतीय समाज अनुभवलेला होता. त्यांच्या डोळ्यादेखत या समाजाची राजकीय व्यवस्था पार खिळखिळी व अंदाधुंद होत जाऊन कंपनीच्या राजकीय सत्तेचा विस्तार होत गेला होता. त्याबरोबर कंपनीतल्या छोट्यामोठ्या इंग्रज नोकरांची गुर्मी व हडेलहप्पी वाढली. लोभाला धरबंद उरला नाही. लूटमार सुरू झाली. याविरुद्ध इंग्लंडमध्येच आरडाओरडा इतका झाला की, भारतातील कंपनीचे राज्य आपल्या साम्राज्याचा भाग असल्याने त्याचे नियंत्रण करण्याची जबाबदारी ब्रिटिश पार्लमेंटने स्वीकारली. कंपनीचा नोकर असलेल्या गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्जवर पार्लमेंटने चालविलेला अभियोग (इंपीचमेंट) तसेच पार्लमेंटने केलेली लॉर्ड कॉर्नवॉलिस यांची गव्हर्नर-जनरल म्हणून नेमणूक अशा या प्रक्रियेतील दोन ठळक घटना होत. पराभूत समाजावर राज्य करण्यासाठी अगदी तरुण वयात अंमलदार म्हणून नेमणूका होऊन माणसे येथे येऊ लागली. श्रेष्ठत्वाचा गंड रोमरोमात भिनवूनच या तरुणांना शासक - प्रशासक म्हणून पाठविले जाऊ लागले, असे म्हटले तरी चालेल.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनेक गोष्टी एकत्र आल्या. 'आधुनिक विज्ञाना"च्या जनकत्वाचे कार्य करणारी रॉयल सोसायटी सतराव्या शतकाच्या आरंभी स्थापन झाली होती. वैज्ञानिक ज्ञानाचे उपयोजन करून लष्करी सामर्थ्य वाढविणे, उत्पादन वाढविणे, श्रमाची उत्पादकता वाढविणे, उत्पादित वस्तूची गुणवत्ता वाढविणे, या व इतर अनेक गोष्टींना चालना मिळाली. याची फळे हाती येऊ लागली. शेती, उद्योग, व्यापार या आर्थिक क्षेत्रांतील व्यवहार - उत्पादन, विक्री व व्यापार - वाढविण्याच्या व त्याद्वारा संपत्तीमध्ये ('वेल्थ') वाढ करण्याच्या, नफा वाढविण्याच्या हेतूने अधिक शास्त्रशुद्ध व कार्यक्षम संघटन होऊ लागले. मनुष्याविषयीचे दर्शनही न्यूटनप्रणीत भौतिकीच्या प्रामाण्या व प्रभावाखाली बदलले. या बदलांना अनुसरून अनुरूप राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, नीतिविचारशास्त्र, समाजशास्त्र व मानसशास्त्र यांचीही रचना या काळात झाली. राज्यव्यवस्था व राजकीय संस्कृती, आर्थिक व्यवहार, औद्योगिक उत्पादन व अर्थव्यवस्था, दार्शनिक विचार, विज्ञान-तंत्रविज्ञानाची करामत (इंग्लंड हे वर्कशॉप ऑफ द वर्ल्ड बनण्याच्या मार्गावर होते) अशा विभिन्न क्षेत्रांमधले यश आणि त्याच काळात ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचा होत चाललेला जगड्व्याळ उत्कर्ष यामुळे जगात आपण सर्वश्रेष्ठ आहोत, आणि साम्राज्य हा आपल्या सर्जनशील प्रतिभा व कर्तृत्व यांचा विवेकसंपन्न आविष्कार आहे, याविषयी इंग्लिश राज्यकर्त्या

वर्गाची खात्रीच झाली.

जे जे इंग्लिश ते ते श्रेष्ठ, योग्य, उन्नत, प्रगत, श्रेयस्कर याच नाण्याची दुसरी बाजू ही ठरली की जे जे भारतीय / एतद्देशीय, विशेषतः हिंदू, ते हीन, अयोग्य, अवनत, अप्रगत व त्याज्य. विशेषतः हिंदू का, तर ख्रिश्चॅनिटीच्या तुलनेत अज्ञान, अंधश्रद्धा, रानटी चालिरीती, अनाकलनीय भ्रामक समजुती, मूर्तिपूजा (तीही तेहेतीस कोटी देवांची) यांनी ओतप्रोत असलेल्या हिंदू धर्माला अनुसरणारे हिंदू लोक होते म्हणून. आधुनिक पाश्चात्त्य धर्तीचा राष्ट्रवाद, त्याचे पोषण करणारी व राष्ट्रवादाने पुष्ट होणारी एक केंद्रीभूत आधुनिक राज्यसत्ता येथे नव्हती; जी एक साम्राज्यसत्ता होती ती ढासळली आणि एतद्देशीयांचीच मदत घेऊन इंग्रजांनी येथे राज्य प्रस्थापित केले, हा ताजा इतिहास जरूर होता. पण कालपरवापर्यंत येथील राज्ये ही आपल्या तोडीस तोड होती, ती समृद्ध, वैभवशाली होती, शेती, उद्योग, व्यापार, व्यवस्थापन, प्रशासन या क्षेत्रांमध्ये प्रगल्भ व कार्यक्षम होती, हा स्वतःचाच अनुभव नवे इंग्रज राज्यकर्ते विसरले. रानटी - प्रगत या दोन टोकांमधील रेषेवर भारतातील लोकांना त्यांनी कोठे ठेवले ? समाजव्यवस्था, धर्म, ज्ञानव्यवहार, उद्योग, शेती इत्यादी इत्यादी कसोट्यांवर त्यांनी हिंदू लोकांना अगदी रानटी ठरविले नाही, पण अजाण, मागास, अप्रगत अशी भारतीयांची 'बाल्यावस्था' असून त्यांना आपल्यासारखे ज्ञानसंपन्न, प्रगत, सभ्य व सुसंस्कृत बनवून प्रौढ अवस्थेला आणून पोचविण्याची पालकत्वाची जबाबदारी स्वतःवर आहे अशी भूमिका त्यांनी घेतली (The White Man's Civilizing Mission).

इंग्लंडमध्ये या काळात तेथील राजकारणात 'परंपरानिष्ठ' आणि 'नवविचारवादी' असे दोन तट होते. हे दोन्ही तेथील अभिजनवर्गाचेच घटक होते. एक भारतीय शब्द वापरायचा तर, ते 'भद्र लोक' होते. नवविचारवादी जे होते ते जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यसत्तेचा, उदयोन्मुख भांडवली औद्योगिक उत्पादनव्यवस्थेचा, जुन्या खानदानी सरंजामदारी विशेषाधि- कारांच्या निर्मूलनाचा, व्यक्तिवादी जीवनदृष्टीचा पक्ष घेणारे होते. प्रबोधनयुगाचा वारसदार असा हा वर्ग होता असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. तो निधर्मी नव्हता; धर्माची विवेकनिष्ठ चिकित्सा करून परिष्कृत स्वरूपात धर्माचे अधिष्ठान व्यक्ती व समाज यांच्या जीवनाला असावे असे मानणारा होता. जगभर ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्याच्या कार्यक्रमास त्याचा पाठिंबा होता. राजकीय-आर्थिक व्यवहार, राज्यकारभार मात्र एरवी सेक्युलर भूमिकेतून चालावा अशी त्यांची भूमिका होती, असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. मार्क्सच्या परिभाषेतला हा बूर्ज्ज्वा वर्ग, असेही स्थूलमानाने म्हणता येईल. बेन्थॅम- जेम्स मिलप्रणीत यूटिलिटेरियनिझम, जॉन लॉक यांच्या तत्त्वज्ञानाने प्रभावित लिबरॅलिझम, हर्बर्ट स्पेन्सर यांचा समाजविषयक विचार, आणि रिकार्डो-जॉन स्टुअर्ट मिल यांची 'पोलिटिकल इकॉनॉमी' विषयक मांडणी यांच्या संमिश्रणामधून एक जीवनविषयक दृष्टी आणि, त्याहीपेक्षा जास्त, आमूल सामाजिक परिवर्तनवादी तत्त्वज्ञान या नवविचारवादी पक्षाला लाभले होते.

सर्वांगीण श्रेष्ठत्वाविषयी निःशंक मन असलेले, ब्रिटनचे जगाच्या मोठ्या भूभागावर असलेले साम्राज्य हे त्या भूभागां- मधील लोकांच्याही उद्धारासाठी आवश्यक आहे अशी खात्री बाळगणारे, सत्ता, वैभव व प्रतिष्ठा उपभोगण्यास व गाजविण्यास उत्सुक असलेले, आणि 'काळ्या कातडी'च्या नेटिवांमधील अभिजनांविषयीही हीनभाव, दुरावा व अविश्वास बाळगणारे 'सनदी नोकर' ('सिव्हिल सर्व्हंट्स') एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापासून येथे येऊ लागले. १८३० पूर्वीच्या

राज्यप्रस्थापनेच्या आरंभीच्या काळात ज्यांनी कंपनीचे राज्य हिंदुस्थानभर प्रस्थापित केले आणि चालविले ते शास्ते कंपनीच्या सेवेत अनेक वर्षे येथे राहिलेले, येथल्या एतद्देशीय समाजांची, राज्यांची चांगली स्थिती पाहिलेले होते. त्यांचे वळण एतद्देशीय संस्था, परंपरा, रीतिभाती यांच्याविषयी काही प्रमाणात आदर बाळगणारे, समंजस व उदार होते. ते साम्राज्याचे एकनिष्ठ सेवक होते; एतद्देशीय राज्यांना जिंकून घेऊन वा त्यांना अंकित करून येथे ब्रिटिश राजवट प्रस्थापित व स्थिर त्यांनीच केली. ब्रिटिश राज्यव्यवस्था व संस्कृती, ख्रिश्चनधर्म यांच्या श्रेष्ठत्वाविषयी त्यांचे काही वेगळे मत नव्हते. कंपनीचे व्यापारी हितसंबंध आणि इंग्लंडचे राजकीय हितसंबंध यांची जपणूक करण्याविषयी ते दक्ष होते. या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी, शक्यतोवर, येथील लोक, त्यांच्या संस्था, परंपरा, रीतिभाती यांचा आदर करीत, त्यांना जरूर तेथे मुरड घालीत पण त्यांचा उपयोग करीत 'हलक्या हाता' ने राज्य करून प्रजेला संतुष्ट राखावे, तसेच पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनाही संतुष्ट राखावे अशी त्यांची भूमिका होती. माऊंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हे या भूमिकेचे एक चांगले प्रातिनिधिक उदाहरण म्हणता येईल. पण राज्य करण्यासाठीच प्रशिक्षण देऊन व संस्कार करून (किंवा पढवून म्हणा) पाठविल्या जाणाऱ्या करकरीत, पूर्वग्रहाने झापडबंद बनलेल्या, अहंभावी, साम्राज्यवादी वृत्तीच्या नव्या मंडळींचा भरणा जास्त वाढला तसे वातावरण, संबंध व मानसिकता यात मोठे अंतर पडले.

विभिन्न मानव समाजांची अवस्था व स्थाननिश्चिती काही निकषांवर करावयाची जी चौकट प्रबोधनयुगांने घालून दिली होती ती वापरून भारताविषयीची एक प्रतिमा निर्माण करून नव्या राज्यकर्त्या इंग्रजांच्या मनात ठसविली गेली. ती प्रतिमा हेच वास्तव असे पक्के मनात धरून, या राज्यकर्त्यांपैकी उन्नत ध्येये बाळगणाऱ्या कर्तव्यनिष्ठ गटाने भारतीय समाजाची सर्वंकष पुनर्रचना करण्याचे कार्य आपणास पार पाडावयाचे आहे अशी आपली जबाबदारी ('व्हाइट मॅन्स बर्डन') मानली. अर्थात यासाठी त्यांना येथील स्थिती, समाजरचना, कायदेकानून, सामाजिक संस्था, रीतिभाती, भाषा, भूगोल,साधनसंपत्ती इत्यादी इत्यादींची 'शास्त्रशुद्ध' माहिती गोळा करून, तिचे ' शास्त्रशुद्ध' वर्गीकरण व विश्लेषण करून, तिचा अर्थ लावून मगच राज्य करता येणार होते. तसे काही न करता राज्य करणे म्हणजे, त्यांच्या दृष्टीने, भारतीयांचा उद्धार करण्याची आपली जबाबदारी झटकून टाकणे झाले असते; ह्या उच्च साम्राज्यवादी मिशनरी भूमिकेशी तो द्रोह ठरला असता.

ज्या परकीय भूप्रदेशावर व लोकांवर राज्य करावयाचे आहे त्यांची सर्व प्रकारची माहिती करून घेणे, तिचे वर्गीकरण व विश्लेषण करून तिचा अर्थ लावणे, आणि आपले हेतू साध्य करण्यासाठी तिचा कुशलतेने उपयोग करून घेणे यासाठी इंग्रज राज्यकर्त्यांनी केवढा प्रचंड उद्योग केला हे पाहिल्यावर थक्क व्हायला होते. जिल्ह्यांची तयार केलेली गॅझेटियरे हे एक उदाहरण पुरे. साऱ्या देशाचे, भूपृष्ठरचनेच्या अंगाने मोजणी करून नकाशे (टोपो मॅप्स्) काढले. महसूल गोळा करण्यासाठी व मालमत्तेची नोंद करण्यासाठी जमिनीची मोजणी केली. प्राचीन शास्त्रग्रंथांचा, व त्यासाठी भाषांचा, अभ्यास केला. याचे कौतुक केले पाहिजे; आणि यासाठी आपण या नव्या राज्यकर्त्यांचे सदैव ऋणीही राहणार आहोत. ज्या उज्ज्वल प्राचीन वारशाचा आपण अभिमान बाळगतो आणि त्या आधारे आपले 'आर्यां'चे व वैदिक संस्कृतीचे, तसेच इतरही कालखंडांमधील कर्तृत्वाचे मोठेपण सांगतो तो वारसा उजेडात, अनेक वेळा अक्षरशः उजेडात आणण्याचे काम या शासकांपैकी अनेकांनी कर्तव्यबुद्धीने, आस्थेने आणि शिस्तीने केले. हे तिन्ही गुण अभ्यासकांच्याही ठायी आज आपल्या

समाजात किती विरळा आढळतात! या शासकांपैकी औपचारिकतः विद्वानं संशोधक या वर्गांमध्ये मोडणारे फार कमी होते. या 'ज्ञानसंपादना'च्या उद्योगाशी निगडीत काही प्रश्न आहेत, त्याकडे नंतर परत येऊ. येथे मुख्य मुद्दा असा की, ५०-६० वर्षांच्या काळात, जे आर्जवी नम्र व्यापारी होते ते शिरजोर सत्ताधीश बनले. हा बदल १७५० ते १८१८ या काळात घडून आला. आणि आम्ही हिंदुस्थानी लोक आणि आमची समाजव्यवस्था, आमचे ज्ञानभांडार, आमची संस्कृती अपात्र, अडाणी व टाकाऊ ठरली. गोरे इंग्रज, मग तो लष्करातला शिपुरडा का असेना, गोरे असण्यामुळे व इंग्रजांपैकी असल्यामुळे, आमचे 'स्वामी' बनले; आमची पायरी आम्हाला दाखवून देत आमच्याशी जाणीवपूर्वक, ठरवून मुजोरीने वागू लागले.

४. नवे राज्य आणि त्याचा आघात

कोणाला (राज्याच्या) गादीवर बसण्यात मदत केली, कोणाच्या राजेपणाची हमी घेतली, आणि अशा सेवेबद्दल मुलुख तोडून घेतला, असा हा व्यवहार करण्यात एका व्यापारी कंपनीने एवढा रस का घ्यावा ? उत्पन्नासाठी जागीर देणे ही तत्कालीन रीत होती. इथले जे हिंदू वा मुसलमान राजे, नवाब आदि होते त्यांना ही व्यवस्था सोयीची होती. पण कंपनीला याचे आकर्षण का वाटावे? आपली हिंदुस्थानातील चाकर मंडळी निष्कारण हा नसता बोजा उचलीत आहेत असे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इंग्लंडमधील संचालकांनाही आरंभी काही काळ वाटले. औपचारिकतः जरी बादशहा वा राजा हा सर्वाधिकारी असला आणि तो जर सक्षम व प्रबळ असला तर त्याचा वचक व नियंत्रण राहीदेखील तरी जागिरीच्या प्रदेशात जागीरदार हा सर्वेसर्वा असे. केंद्रीय राजवट जेव्हा दुबळी, कर्तृत्वहीन बने तेव्हा जागिरीचे रूपांतर स्वतंत्र राज्यातही करण्यास जागिरदार मोकळा असे, व कर्तबगार व महत्वाकांक्षी व्यक्ती ती संधी घेतही .कंपनीचे स्थानिक मुत्सद्दी अधिकारी हे सर्व पहात होतेच. व्यापारी मक्तेदारी प्रस्थापित करून, इतर व्यापाऱ्यांना बेदखल करून वा अंकित करून, उत्पादक कारागिरांचे स्वतःच सावकार बनून व्यक्तिशः स्वतः पैसा करण्यास व कंपनीचाही फायदा वाढविण्यास कंपनीचे जवळजवळ सर्वच नोकर व अधिकारी उत्सुक व तत्पर असत. पाच-सात वर्षांमध्ये धनसंचय करून परत इंग्लंडला जायचे आणि तिथे त्या पैशाच्या गुंतवणुकीवर आरामात जगायचे, राजकारणात भाग घ्यायचा, ही वहिवाटच पडल्या- सारखी झाली. जर आपण मुलुख तोडून घेऊ शकलो तर मग आपण राजेच, हवे ते करावयास रान मोकळे. कंपनीला राजा वा बादशहाही जाब विचारू धजणार नाही हे माहीत. कारण त्यालाच 'संरक्षण' हवे असे ना!

व्यापारासाठी जे भांडवल लागे ते सोने-चांदी या रूपात आरंभी इंग्लंडमधून भारतात पाठवावे लागे. तत्कालीन परिस्थितीत भारतात निर्यात करण्यासारखा इंग्लिश माल या कंपन्यांजवळ फारसा नव्हता. यावर काही मार्ग काढला गेला. पण जर मुलुख ताब्यात आला तर महसूल गोळा करणे, इतर वेगवेगळे कर वसूल करणे, वेठबिगार करवून घेणे, बाजारहाटांवर नियंत्रण व मक्तेदारी वर्चस्व प्रस्थापित करणे, असे भांडवल गोळा करण्याचे मार्ग राजरोस खुले होणार होते. ही गोष्ट कंपनीच्या किती फायद्याची आहे हे कंपनीच्या इंग्लंडमधील संचालकांना उमगण्याला काही वेळ लागला नाही.

महसुली उत्पन्न हे कंपनीचे मुख्य उत्पन्न होते. यातून सर्व खर्च भागवावयाचा असे. बर्नार्ड कोहन यांनी म्हटले आहे, 'Throughout the history of the Company and its successor, the imperial Government of India,

the best indicator of efficiency of administration was its capacity to collect 100 percent of the assessed revenues.' त्यांनी असेही लिहिले आहे, 'In the British cultural system, the capacity to assess taxes was inextricably linked with law. Forms of knowledge that would enable the foreign rulers to frame regulations that would guarantee their obtaining what they thought was the just share of the surplus of agricultural production had to be acquired or created.' आता, हे ज्ञान हस्तगत करण्याच्या व ते उपयोगात आणून महसूल गोळा करण्याच्या प्रक्रियेत काय घडले याची चुणूक कोहून यांच्या पुढील वाक्यांत मिळते : ' After 1765 (बंगाल इलाख्याची 'दिवाणी' मिळविल्यानंतर) the British so badly managed the task of assessing and collecting land revenue that within five years they found that their actions had caused a horrendous famine, in which they estimated that a third of the population of Bengal had died... Both the famine and the revenue policies of the British also led to a breakdown in law and order; roving gangs (dacoits) began to prey on a helpless peasantry to disrupt trade.*

* वरील तिन्ही अवतरणे कोन यांच्या Colonialism and Its Forms of Knowledge the British in India (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९९७) या पुस्तकातील आहेत. पृ. ६१, व पृ. ५९-६०.

ब्रिटिशपूर्वकाळात साऱ्याची आकारणी आणि त्याची प्रत्यक्षात वसूली यात फरक पडत असे. हिंदुस्थानच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये व्यवस्था भिन्न भिन्न होत्या; पण धर्मपाल यांनी केलेला एक मुद्दा महत्वाचा दिसतो. स्थानीय समाजांना ('लोकॅलिटीज' हा शब्द त्यांनी त्यांच्या लेखनात वापरला आहे) सर्वत्र कळीचे स्थान होते. पूर्वापार चालत आलेल्या त्यांच्या रीती, अधिकार, हक्क यांना वरिष्ठ पातळ्यांवरील सत्ताधाऱ्यांची स्वीकृती असे.* वाटाघाट होऊन प्रत्यक्षं वसूली कमीअधिक होई. दुसरा मुद्दा त्यांच्या व इतरांच्या मांडणीमधून येतो. त्यानुसार, जो महसूल गोळा होई त्यांपैकी बराच मोठा हिस्सा गावांमध्ये, स्थानीय क्षेत्रात वेगवेगळ्या बाबींसाठी ठेवून घेतला जाई, असेही दिसते. कंपनीबहादूरने म्हणजे नव्या राज्यकर्त्यांनी जी केंद्रीभूत राज्यसत्ता प्रस्थापित केली तिचा ही व्यवस्था मोडण्यावर भर होता. न्याय्य काय, योग्य काय, शास्त्रशुद्ध काय हे प्रश्न उपस्थित करून जरूर विचार केला गेला. पण त्याची तात्त्विक बैठक व वळण परकीय होते. प्रा. गं. बा. सरदार यांनी त्यांच्या 'पाश्चात्त्य विद्येच्या प्रकाशात' या लेखातही# महसुली धोरण व त्याची अंमल- बजावणी याच्या घोर परिणामांचा उल्लेख केला आहे.

** 'भारतीय समाज, त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण जडणघडण आणि आजचा पेचप्रसंग', नवभारत वर्ष ५३, अंक ७ एप्रिल २०००, पृ. १-२५.*

नवभारत, वर्ष ५३, अंक ११, ऑगस्ट २०००, पृ. ११-२१ (पुनर्मुद्रित).

भारतीय शेतीची तत्कालीन स्थिती भरभराटीची व तिची उत्पादकता उच्च कोटीची होती असेही प्रतिपादन धर्मपाल यांनी त्यांच्या लेखनामधून केले आहे. पॅट्रियाटिक अँड पीपल ओरिएंटेड सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी या अभ्यासगटाच्या

नियतकालिकाच्या (पीपीएसटी जर्नल) एका अंकात 'इंडियन ॲग्रिकल्चर' असा त्यांचा एक निबंध प्रसिद्ध झाला. मद्रासच्या दक्षिणेला असलेल्या चेंगलपेट या जिल्ह्यातील सुमारे दोनसव्वादोनशे गावांची तपशीलवार माहिती ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी गोळा केली होती. त्या माहितीच्या आधारे त्यांनी विवेचन केले होते. भारतीय शेतीची दुरवस्था आणि ब्रिटिश राजवट यांचा एकाहून अधिक स्वरूपाचा घनिष्ट संबंध दिसतो. चढ्या दराने सारानिश्चिती आणि त्याची निर्घृण वसूली हे एक कारण. ब्रिटिश राज्याच्या प्रस्थापनेने जी 'शांतता' ('पॅक्स ब्रिटानिका ') प्रस्थापित झाली त्याचा एक भाग म्हणून लोकांचे अनेक रोजगार हातचे गेले, व्यवसाय बंद पडले; मुलुखगिरी हाही उत्पन्न मिळविण्याचा एक मार्ग होता, तोही बंद झाला. याचाही उल्लेख प्रा. सरदारांच्या उपरोक्त लेखात आहे. याचा काही मार्मिक व भेदक तपशील महात्मा फुल्यांच्या लेखनातही येतो. ब्रिटिश जे उत्पन्न कर रूपाने गोळा करीत त्यातला प्रमाणाबाहेर मोठा हिस्सा त्यांचे प्रशासन, व्यापार व राजकारण यावर खर्च होई. लोकांची क्रयशक्ती यामुळे मोठ्या प्रमाणावर घटली असेल तर अन्नधान्यांचे भाव गडगडले असणार. भाव पडलेले असतानाच शेतमाल विकावा लागण्याचाही ('डिस्ट्रेस सेल') विपरीत परिणाम झाला असणार. याची काही चर्चा रोमेशचंद्र दत्त या अव्वल पिढीतील हिंदी सनदी प्रशासकांच्या इकॉनॉमिक हिस्टरी ऑफ इंडिया या ग्रंथाला प्रा. धनंजयराव गाडगीळांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत आल्याचे आठवते. या काळात शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढल्याचे चित्रण म. फुल्यांच्या लेखनात येते. तात्पर्य असे की, १७५७ ते १९१४ या सुमारे दीड- पावणेदोनशे वर्षांच्या काळात, नव्या-जुन्या नगदी व्यापारी पिकांखालील अपवादभूत क्षेत्रे वगळता भारतीय शेतीचा व, पर्यायाने, ग्रामव्यवस्थेचा, अर्थव्यवस्थेचा व समाजाचा कणा मोडला असा निष्कर्ष हाती येण्याची दाट शक्यता आहे. पॉव्हर्टी अँड फॅमिन्स या त्यांच्या गाजलेल्या प्रबंधात अमर्त्य सेन यांनी केलेले विवेचन या काळातल्या, दारिद्र्य - उपासमारीमुळे वेळोवेळी पडलेल्या भूकबळींनाही लागू पडेल ही शक्यता ध्यानात घेतली पाहिजे+

+ पहा : अमर्त्य सेन, 'दुष्काळ, भूकबळी आणि दारिद्र्य' (परिचयपर लेख), नवभारत, वर्ष ५३, अंक १२, सप्टेंबर २०००.

अठराव्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्था शेती, उद्योग व व्यापार यांच्यात एक संतुलन साधणारी होती. उद्योग म्हटल्यावर आपल्या डोळ्यासमोर आधुनिक कारखाने, मोठाली यंत्रे, केंद्रीभूत मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन व सर्वदूर वितरण हे चित्र उभे राहते. पण औद्योगिक उत्पादन स्थानिक पातळीवर विकेंद्रित व विखुरलेल्या स्वरूपात होऊ शकते. भारतामधून कापड मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होत होते, आणि ही निर्यात वाढविण्यात एका कालखंडात ईस्ट इंडिया कंपनीचाही वाटा होता. इंग्रजांचे राज्य एकोणिसाव्या शतकाच्या चौथ्या दशका- पर्यंत भारतभर प्रस्थापित झाले. औद्योगिक क्रांतीला याच सुमारास भरीव आकार प्राप्त झाला. नेपोलियनचा पराभव झाल्यामुळे इंग्लिश राष्ट्राची ही नवी औद्योगिक शक्ती जग पादाक्रांत करायला मोकळी झाली. इंग्लंडच्या पक्क्या मालाला जगाची बाजारपेठ उपलब्ध होण्यात इंग्लंडचा हितसंबंध ठळकपणे उत्पन्न झाला. प्रा. के. एन. चौधुरी यांनी म्हटले आहे : 'The importance of the second period (i.e. from 1813 to 1850) stems from the fact that during these years certain fundamental structural changes took place in the commodity composition of Indian trade, changes that were to characterise this trade almost until the end of the first World War. India was gradu-

ally transformed from being an exporter of manufactured products - largely textiles - into a supplier of primary commodities, import- ing finished consumer goods as well in re- turn. These qualitative features persisted throughout the third period (i.e. 1850 to 1914).* याचा एक अर्थ असा की, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे संतुलन नष्ट झाले आणि या बदलाचे विध्वंसक परिणाम समाजव्यवस्थेवर झाले. तसेच तंत्रवैज्ञानिक शोधकवृत्ती, उत्पादक कौशल्ये, व्यवस्थापन कौशल्ये यांच्यावरही विपरीत परिणाम झाला. 'कच्च्या माला'ची वा प्राथमिक उपभोग्य शेतमालाची निर्यात करणारा देश बनण्याचा एक अर्थ असा होता की, शेतकरी वर्गावरील दडपणूक व त्यांची पिळवणूक वाढली : अमूक एक पिकेच घेतली पाहिजेत, ती निर्यात केली पाहिजेत, ही 'गरज' बनली. निळीच्या शेतीची हकीकत आठवावी.

** के.एन. चौधुरी, 'फॉरिन ट्रेड अॅंड बॅलन्स ऑफ पेमेंट्स - १७९७-१९४७', द केम्ब्रिज इकॉनॉमिक हिस्टरी ऑफ इण्डिया, खंड २, (ओरिएन्ट लॉंगमन, दिल्ली), पृ. ८०७*

इतरही अनेक अंगांनी व प्रकारांनी इंग्लंडच्या आर्थिक हितसंबंधांच्या दावणीला भारतीय अर्थव्यवस्था बांधली गेली. ती त्या अर्थव्यवस्थेचे केवळ उपांग बनविली गेली. भारताचे रूपांतर 'कच्च्या माला 'चे, शेतमालाचे तेवढे उत्पादन करणाऱ्या 'मागास' अर्थव्यवस्थेत घडवून आणले गेले. भारत हा 'शेतकीप्रधान', 'ग्रामीण' देश बनवला गेला. 'लोकसंख्या' हा तेव्हापासूनच जटिल प्रश्न बनला.

इंग्रजांनी येथील राज्ये बुडविली, अंकित केली. आपला पराभव हाच राज्यव्यवस्थेच्या क्षेत्रातल्या आपल्या नालायकीचा, मागासलेपणाचा पुरावा मानला गेला. राष्ट्रवादी आधुनिक राष्ट्र-राज्य ही अभिनव राज्यसंस्था या काळात उत्कर्ष पावली आणि काही अंगांनी ती सरस ठरली ही गोष्ट निर्विवादच आहे. परिणामी, राज्य संपादन करणे, उभारणे, ते चालविणे, शास्त्रे रचणे, व्यवस्था घालून देणे इत्यादी क्षेत्रांमध्ये येथील राज्यकर्त्या वर्गांचा अनुभव, विचार, जाणकारी, क्षमता व कौशल्ये ही निकामी ठरवली गेली; म्हणजे असे की, फार फार तर ब्रिटिश शास्ते, प्रशासक, न्यायाधीश, पोलीस व सैनिकी अधिकारी यांचे दुय्यम मदतनीस म्हणून काम करण्याची पात्रता तेवढी या देशातल्या राज्यकर्त्या वर्गात आहे ही भूमिका घेतली गेली. हा नकार, ही बेदखली, ही काम काढून घेऊन घरी बसविण्याची गोष्ट हा समाजव्यवस्थेची मोडतोड करणारा, तसेच मने, बुद्धी यांना झाकोळून, होरपळून टाकणारा प्रचंड मोठा आघात होता. पण याची आम्ही समाज म्हणून दखलही घेतलेली नाही.

१८५७ च्या उठावाला स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणावयाचे की नाही हा विवाद्य मुद्दा म्हणता येईल. ब्रिटिशपूर्व हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेचा व त्या युगाचा तो मृत्यूपूर्वीचा आचका होता. मृत्यू अटळ होता, असे म्हणायला लागेल. कारण ब्रिटिशांचा फास पक्का आवळलेला होता, आणि भारतातल्या त्यांच्या प्रमुख केंद्रांमध्ये त्यांचा पक्ष घेणारा एक भारतीयांचा वर्ग एव्हाना उभा राहिला होता. तरीही ब्रिटिशांच्या तोंडचे पाणी पळविण्याइतका उठावाचा दणका मोठा होता. उठाव मोडून काढत असताना व नंतरही त्यांनी जी सूडबुद्धी उत्तर भारतात प्रकट केली त्याची वर्णने आजही संताप उत्पन्न करणारी आहेत. या देशाला त्यांनी निःशस्त्र केले. या निःशस्त्रीकरणाच्या नाण्याची दुसरी बाजू लोकांची भयभीत व शरणागत,

लाचार मानसिकता ही होती. एक प्रकारची स्मशानशांतता पसरली. मोठी खेदाची गोष्ट अशी की, ब्रिटिश राज्याच्या स्थैर्याशी ज्यांचे पोटपाणी व भरभराट जोडली गेली होती असा जो वर्ग एव्हाना निर्माण झाला होता त्याने १८५७च्या उठावाविषयी औदासीन्य प्रकट केले एवढेच नाही, पण नंतर लोकांवर जी दहशत ब्रिटिशांनी बसविली त्याचीही दखल घेतली नाही. इंग्रजांचे राज्य हे वरदान आहे ही त्यांची पक्की धारणा असल्याचा परिणाम म्हणून हा आंधळेपणा आला असावा.जो राज्य करतो त्याला न्यायनिवाडा करावा लागतोच. इंग्रजांकडेही हे काम आले. पूर्वीही सर्वच तंटेबखेडे लोक आपापसात, त्यांच्या त्यांच्या चालत आलेल्या रीतींनुसार व संस्थांमार्फत सोडवू शकत नसत. राज्यातल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसमोर तंटे नेले जात व न्यायनिवाडा केला जाई. पण तरीही पंचमंडळींमार्फत स्थानिक पातळीवर न्याय करण्याची व्यवस्था पुष्कळ व्यापक स्वरूपात अस्तित्वात होती. जात / ज्ञातिपंचायती, ग्रामपंचायती, याच धर्तीच्या वरच्या पातळ्यां- वरील पारंपरिक संस्था यांचे स्वायत्त अधिकार होते. व्यक्ती व समाजविषयक एका वैकल्पिक धारणेवर आधारलेली ही व्यवस्था होती. नव्या व्यवस्थेत, न्याय व दंड हे दोन्ही अधिकार सर्वस्वी केंद्रीभूत राज्यसत्तेचे, ही भूमिका होती. 'कायद्याचे राज्य' या नावाने ओळखली जाणारी एक विशिष्ट संकल्पना होती. या चष्म्यातून पाहिले असता ' आढळणारे' हिंदुस्थानातल्या स्थितीचे वर्णन बर्नार्ड कोहून यांनी त्यांच्या 'लॉ अँड द कलोनिअल स्टेट' या निबंधात तत्कालीन ग्रंथकारांच्या लेखनावरून पुढीलप्रमाणे केले आहे : 'To both these peoples (the lords and slaves म्हणजे मुस्लिम राज्यकर्ते व हिंदू प्रजाजन of this empire), custom and religions have given all the regulations...' 'Every province has fifty sects of Hinduism, and every sect adheres to different observances.' (ओर्मे या ग्रंथकाराचे मत) Justice was dependent not on the rule of law but on the rule of men, who could be influenced by money, status and connection in the exercise of their office of judge."* याच्या विरोधात, त्यांच्या कल्पनेतील 'कायद्याचे राज्य' प्रस्थापित करण्याचा उपक्रम हाती घेतला. गव्हर्नर-जनरल हेस्टिंग्ज आणि सर विल्यम जोन्स यांच्या मते, ज्यांना 'कायद्याची पुस्तके' म्हणता येतील असे प्रामाण्यप्राप्त प्राचीन ग्रंथ होते, हिंदू व मुसलमान दोन्ही लोकांपाशी. पण येथील भ्रष्ट पुरोहितवर्ग व लहरी शासनव्यवस्था यांमुळे लोकांना न्याय मिळत नव्हता. तो मिळवून देण्याच्या प्रयत्नात जी कोर्टकचेऱ्यांची न्यायदानयंत्रणा व रीती त्यांनी प्रस्थापित केली, मालकी हक्क, मालमत्तेची खरेदी-विक्री, कर्जव्यवहार, कंत्राटे अशा आर्थिक व्यवहारांच्या क्षेत्रात जी इंग्लिश तत्त्वे, कायदे लागू केले, त्यांचा एकंदर परिणाम विघातक झाला. आजही आपण अनुभवतो की, कोर्टाची पायरी चढणे म्हणजे, त्या प्रकरणापुरते तरी, आपले भवितव्य दुसऱ्यांच्या हाती सुपूर्त करणे, एक हताशा व दुबळेपणा अनुभवणे असते. कायदेकानू, त्यांचे बारकावे, त्यांची गुंतागुंत या गोष्टीही अगदी उच्चशिक्षित माणसांच्याही समजेपलीकडच्या असतात. शिवाय, पुस्तकात काय लिहिले आहे, आणि व्यवहाराच्या रीती काय आहेत, यांच्यातही जागजागी अंतर असते, आणि त्याचे ज्ञान व त्यावर पकड वकील नावाच्या मध्यस्थालाच असते. त्याच्यावर आपणास विसंबावे लागते. पूर्वीच्या काळी 'न्याय' कशाला म्हणायचे, आणि तो कसा मिळतो, न्याय करण्याची प्रक्रिया आणि न्यायनिवाडा करणारी पंच मंडळी या साऱ्या गोष्टी परिचित, आकलनीय आणि साक्षात होत्या. न्याय करणारे, 'न्याय' विषयक धारणा, न्याय मागण्यासाठी पोचलेल्या व्यक्ती वा गट हे सारे एकाच वैचारिक-भावनिक, सामाजिक-सांस्कृतिक विश्वाचे घटक होते.

न्याय आपल्याला मिळाला नाही असे अनुभवाला येत असेल. पण त्याचे कारण स्पष्टीकरण कळत असे. आता, 'कायद्याचे राज्य' या कल्पनेच्या चौकटीतला न्याय हा 'आंधळा' असावा हीच न्यायाची प्रतिमा होती. वर ती सारीच प्रक्रिया व न्यायदान व्यवस्था ही गूढ, अनाकलनीय, परकी बनली.

** कोह्न, उपरोक्त, पृ. ६४-६५*

कोर्टकचेरीद्वारा जो निवाडा पदरी पडेल त्याला 'कायद्या- नुसार दिलेला न्याय' म्हणणे प्राप्तच होते, आणि न्यायाधीश ज्ञानी, जाणता, निष्पक्ष आहे हेही गृहीत धरणे प्राप्त होते. पण या दोन्ही गोष्टी या नव्या व्यवस्थेतही किती शंकास्पद राहिल्या आहेत हे आपण जाणतो. पक्षकाराच्या बाजूने निकाल लागावा यात वकीलाचा स्वार्थी हितसंबंध असतो. त्यासाठी तो साक्षीपुरावे उभे करतो, प्रसंगी विरोधी जाणारा पुरावा नष्ट करतो, साक्षीदारांना खोटे बोलावयास पढवतो, विरुद्ध पक्षाच्या साक्षीदारांची उलटतपासणी घेताना त्यांची वैयक्तिक विश्वासार्हता शंकास्पद ठरविण्याची वा चारित्र्या- विषयी संशय उत्पन्न करण्याची चाल खेळतो या गोष्टी परिचित आहेत. सत्य, न्याय, चांगुलपणा यांची प्रस्थापना करण्यासाठी न्यायव्यवस्था कार्य करीत असते ही लोकांची समजूत बनणे केंद्रीभूत सर्वंकष राज्यसत्तेच्या दृष्टीने अर्थातच उपकारक असते; या समजुतीमुळे राज्यसत्तेची पकड अधिक घट्ट होते. काही प्रकरणी न्यायालये जो निवाडा देतात त्याने सत्य, न्याय, समत्व (इक्विटी) यांची पुष्टी जरूर होते, आणि अशा निवाड्यांचा गाजावाजाही पुष्कळ होतो. पण एकंदरीने पाहता न्यायव्यवस्था केंद्रीभूत राज्यसत्तेला प्रामाण्य व वैधता प्राप्त करून देऊन तिची सत्ता वाढविते, आणि लोकांचे दुबळेपण वाढविते. या व्यवस्थेत कोणत्या समाज- घटकांची भरभराट होते, या प्रश्नाचे वस्तुनिष्ठ उत्तर देऊ गेल्यास खऱ्याचे खोटे व खोट्याचे खरे करू शकणाऱ्या चलाख, हिकमती व्यक्तींची, डोकेबाज न-नैतिक धंदेवाईक भूमिकेमधून काम करणाऱ्या वकीलांची, बलिष्ठ व धनिक मंडळींची, कायदा वाकवू शकणाऱ्यांची असे उत्तर हाती येण्याची शक्यता अधिक आहे.

हिंदुस्थानात 'कायद्याचे राज्य' (म्हणजे, सत्याचे, न्यायाचे प्रबुद्ध असे राज्य, असे वाचावे) अशी काही गोष्ट नाही;* सगळा लहरी, लांडीलबाडीचा, हडेलहप्पी कारभार आहे, असा निवाडा करीत एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर ब्रिटिशांनी जेव्हा परिश्रमपूर्वक कायद्यांची पुस्तके (कोड्स) तयार केली, त्यांच्या धाटणीची न्यायव्यवस्था उभारली तेव्हा, व्यवहारात, वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक व्यवहार अधिक सत्यवादी, न्याय्य व समत्वनिष्ठ बनले, यामुळे भारतीय समाजाची नैतिक-सांस्कृतिक उंची वाढली, असे घडले नाही. नव्या व्यवस्थेत दडलेल्या संधींचा अंदाज ज्यांना घेता आला अशा स्वार्थी, चाणाक्ष, बेरकी, हुशार मंडळींनी या व्यवस्थेचा फायदा उठवला. या ओघात काही प्रकारच्या • मालमत्तेच्या वाटपावरूनच्या, कर्जव्यवहारावरूनच्या, कर्जव्यवहारावरूनच्या करारपत्रांवरूनच्या वगैरे बाबींवरूनच्या कज्जेदलालीत अनेक पटींनी वाढ झाली. मध्यस्थदलाल, वकील हे वर्ग भरभराटले; यातले अनेक मालमत्तावाले, धनाढ्य बनले. एकंदर परिणाम उत्पातकारी झाला.

** कोह्न यांच्या पूर्वोक्त लेखातले पुढील दोन-तीन उतारे उद्बोधक आहेत : (१) "Generally speaking, most of the British who were concerned with India agreed that India had a state system... which had recognisable institutions and functions of a state. They also agreed that the peoples of*

India.... had an ancient civilization and forms of self-governance that were stable and deeply entrenched." (पृ. ५८). (२) "The British realised that there were a large number of judicial officials in India, and a regular system of courts, with the Mughal's darbar (court) at the top, and that redress was always open to the subjects of the emperor by going to his court to seek justice." (पृ. ६४)

ईस्ट इंडिया कंपनी ही व्यापारी कंपनी नफ्याचे उद्दिष्ट बाळगून कार्य करणारी पण त्याचवेळी इंग्लंडच्या साम्राज्यवादीविस्ताराच्या, युरोपीय राष्ट्रांच्या सत्तासंघर्षाच्या व त्यामधून उत्पन्न झालेल्या साम्राज्यवादी विस्ताराच्या राजकारणात सक्रिय असलेली कंपनी होती. १७५० नंतर एकदा तिचे रूपांतर एका भारतीय राज्यसत्तेत झाल्यावर, उपलब्ध संधींचा पद्धत- शीरपणे फायदा उठवीत तिने सगळा उपखंड ताब्यात घेतला. पण इंग्लंडच्या साम्राज्याचे एक उपांग म्हणूनच तिने भारतावरील राज्याकडे पाहिले. येथील राजेरजवाड्यांचे तिने निरुपद्रवी शोभिवंत कळसूत्री बाहुल्यांमध्ये रूपांतर केले. येथील अर्थव्यवस्थेचे खच्चीकरण केले.

एका अर्थी, येथील अभिजनवर्गाला अपंग व निकामी बनवले; इंग्रजी राज्याचे चाकर म्हणूनच त्यांना गौण भूमिका बहाल केली. येथील प्रजेला रोजगार / व्यवसायविहीन, निशस्त्र व निस्त्राण बनविले. येथील एकेकाळची भरभराटलेली, जोमदार समाजव्यवस्था पार मोडकळीला आणून ठेवली.

६. इंग्रज राज्यकर्त्यांचा समाजपुनर्रचनेचा प्रकल्प

हिंदुस्थानावर साम्राज्य प्रस्थापित करणारे इंग्रज आधुनिकयुगीन होते आणि त्यांचे साम्राज्यही आधुनिक युगातले होते. व्यापारासाठी शस्त्रबळाने पृथ्वीवरील वेगवेगळ्या भूभागांतील समाजांना अंकित करणे, काहींना तर मोठ्या प्रमाणावर नष्ट करणे, तेथे आपल्या लोकांच्या वसाहती करणे याला, 'यात आमचा स्वार्थ आहे, गौरव आहे', असे रांगडे स्पष्टीकरण व समर्थन त्यांना स्वतःलाच पुरेसे वाटले नाही. इंग्लिश राष्ट्र हे ख्रिश्चन होते तसेच प्रबोधनयुगाचे, विज्ञानयुगाचे वारसदार होते, हे आपण पाहिले.

ज्ञानाच्या द्वारे नियंत्रण व सत्ता प्राप्त होते; आणि तिचा वापर करून आपण निसर्गावर 'विजय' मिळवावा ('काँक्वेस्ट ऑफ नेचर'), आणि निसर्गाला आपले हेतू साध्य करण्याच्या कामी लावावे, ही जबरदस्त प्रेरणा या युगात उत्पन्न झाली; ते एक प्रधान, महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट बनले. ज्ञान प्राप्त झाले की अज्ञानांध:कार दूर होतो, वा करता येतो, आणि माणूस, व्यक्ती तसेच समूह प्रबुद्ध, उन्नत व परिपूर्ण बनत जातात; म्हणजे, माणसाच्या नैसर्गिक अवस्थेतील अविवेकी, विकारी, अडाणी, रानटी स्वभावप्रकृतीवर 'विजय' मिळविण्याचे ज्ञान हे सर्वोत्तम साधन आहे. म्हणून शिक्षण देण्याचे महत्त्व. ही प्रबोधन युगाची मध्यवर्ती धारणा.

जगामध्ये ख्रिस्ती (वा इस्लाम) धर्माचा प्रसार करीत असताना अनन्वित अत्याचार केले गेले आहेत, पराकोटीची असहिष्णुता प्रकट झाली आहे खरी. पण ख्रिस्ती (वा मुस्लिम) धर्माची दीक्षा घेतल्याखेरीज तारण नाही, कारण तोच एकमेव खरा धर्म आहे, ही दृढ श्रद्धा होती हेही खरेच. या श्रद्धेपासून बळ व संदेश प्राप्त करून, जगभरच्या धर्मविहीन वा

खोट्या धर्मांच्या विळख्यात सापडलेल्या माणसांना तारण प्राप्त करून देण्याचे आपले कर्तव्य पार पाडण्याची प्रेरणा धर्मप्रसारकार्याच्या पाठीशी होती, ही गोष्ट विसरता येत नाही.

स्वार्थ आणि परमार्थ यांचा विलक्षण संयोग साम्राज्य- वादाच्या उपक्रमामध्ये झालेला होता. आधुनिकयुगीन साम्राज्य-वादाचे हे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणता येईल. याच कारणामुळे असेल, पण कॉन्झर्व्हेटिव्ह विचाराच्या मंडळींपेक्षाही लिबरल, युटिलिटेरियन विचाराच्या मंडळींचा साम्राज्यविस्ताराविषयीचा उत्साह जास्त आढळतो. लिबरॅलिझम अँड एम्पायर या ग्रंथात उदय मेहता यांनी हा विषय हिंदुस्थानचेच उदाहरण घेऊन अलीकडे विस्ताराने मांडला आहे. कोहून यांच्या उपरोक्त पुस्तकाच्या 'फोरवर्ड' मध्ये निकोलस डर्क्स लिहितात, “The cultural effects of colonialism have too often been ignored or displaced into the inevitable logic of modernization and world capitalism; but more than this, it has not been sufficiently recognized that colonialism was itself a cultural project of control... Cultural forms in societies newly classified as 'traditional' were reconstructed and transformed by and through this knowledge, which created new categories and oppositions between colonizers and colonised, European and Asian, modern and traditional, West and East... Britain set in motion transformations every bit as powerful as the better known consequences of military and economic imperialism." (पृ.ix). राज्यसत्तेचा वापर करून समाजाची मूलगामी पुनर्रचना करण्याचे उदात्त उद्दिष्ट हिंदुस्थानच्या नव्या राज्यकर्त्यांनी अंगिकारले. आंतरराष्ट्रीय राजनैतिक, व्यापारी आर्थिक हितसंबंधांच्या पूर्ततेसाठी नाही, तर हिंदी लोकांचा उद्धार करण्यासाठी आम्ही येथे आहोत; १८५७ नंतरच्या काळात येथे राज्य करण्याचे त्यांचे मुख्य समर्थन हे होते. हे नैतिक- तात्त्विक समर्थन नसते तर लिबरॅलिझमचा राजकीय विचारव्यूह अंगिकारून वर साम्राज्यवादी राहता आले नसते. एरिक स्टोक्स यांचे द इंग्लिश युटिलिटेरियन्स अँड इंडिया या मथळ्याचे पुस्तकच आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या साधारणपणे तिसऱ्या दशकानंतरच्या काळात राज्यसत्तेचा वापर करून पुनर्रचनेचा व्यापक उपक्रम कोणता व कसा हाती घेतला गेला याचे उद्बोधक विवेचन त्यात केले आहे.

इंग्रज व भारतीय यांच्या संबंधात एक ठळक, आमूलाग्र असे स्थित्यंतर १७५० नंतरच्या पन्नास वर्षांमध्ये घडून आल्याची नोंद आपण घेतली. वस्तुतः, १६०० ते १७५० या दीडशे वर्षांच्या काळात भारतीय समाजाशी त्यांचा साक्षात् परिचय होताच. वेगळेपणाचे स्पष्ट भान त्यांना होते, आणि आपले इंग्लिशपण, ख्रिश्चनपण वेगळे राखण्याबद्दल आग्रहही होता. त्यांच्यातल्या अनेकांनी भारतीय जीवनशैली अंगिकारली. अनेकांनी, औपचारिकरित्या धर्मपत्नी म्हणून स्वीकार न करता, येथील बायका केल्या व संसारही केला ही वस्तुस्थिती असली तरी, आपण वेगळे लोक आहोत हे पक्के मनात होतेच. येथील लोकांचे सगळेच वेगळे आहे, विचित्र वाटावे असेही बरेच काही आहे; पण हा एक शक्तिशाली, भरभराटलेला, सुव्यवस्थित समाज आहे ही मान्यता होती. विचारात पाडणारी गोष्ट अशी की, या कालखंडात त्यांनी जे 'ज्ञान' संपादन केले ते पुढच्या टप्प्यावर बाद ठरल्यासारखे होते. त्यांचा ' चष्मा' बदलतो, पवित्रा बदलतो, आणि हेतूही बदलतो. आता, प्रथमतः,

दुहेरी मूल्यन आहे. आपण सर्व बाबतीत श्रेष्ठ आहोत, कारण आपला जीवनव्यवहारांना ज्ञानाचे अधिष्ठान आहे. या उलट, हे हिंदुस्थानी लोक - विशेषतः हिंदू यांचे सारे व्यवहार रूढी वा धर्मप्रणीत (म्हणजे वस्तुतः अधर्मप्रणीत) आहेत. ते पृथ्वीच्या पाठीवरील काही मानवसमाजांसारखे रानटी नाहीत हे खरे, पण ते अज्ञानी आहेत. त्यांच्या ठायी विवेकशक्ती ('रीझन') चा उदय व्हावयाचा आहे. या अर्थाने त्यांची अवस्था अज्ञान पाल्याची आहे. अशा या लोकांवर आपल्याला राज्य करावयाचे आहे. ते राज्य असे करावयाचे आहे की ज्यामुळे ते जगातील सर्वश्रेष्ठ सभ्यतेशी (म्हणजे 'वेस्टर्न सिव्हिलायझेशन' शी. त्यातही सर्वोच्च अशा ब्रिटिश सभ्यतेशी) जोडले जातील, तिचा भाग बनतील आणि पायरीपायरीने प्रबुद्ध होत जातील. यांचे म्हणून जे जे काही आहे ते टाकाऊच आहे; फारसे काही मूळात नाहीच. पण ते निर्मूल करण्यासाठीही आधी नीट माहिती करून घेतली पाहिजे, वर्गीकरण व मूल्यन केले पाहिजे, व नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी संपादित केलेल्या ज्ञानाचा कुशलतेने वापर केला पाहिजे.

जो चष्मा आपण घालतो, जी चौकट आपण वर्गीकरणा- साठी, मूल्यनासाठी वापरतो त्यामुळे ज्याला आपण 'ज्ञान' म्हणतो त्याचा आशय व आकार ठरतात. हे चष्मे आणि चौकटी पूर्वग्रहनिरपेक्ष, हेतूनिरपेक्ष नसतात. उदाहरणार्थ, लिहिता-वाचता येणारा तो 'साक्षर', ज्याला लिहिता-वाचता येत नाही तो 'निरक्षर', हे वर्णन तटस्थपणे कोणत्याही मूल्यनाशिवाय केलेले वर्णन कधी म्हणता येईल ? निव्वळ तांत्रिक अर्थाने निरक्षर माणूस प्रत्यक्षात सुसंस्कृत व ज्ञानी, आणि म्हणून अनेकानेक 'साक्षर' माणसांपेक्षा श्रेष्ठ व श्रेयस्कर असू शकतो, हे जर पक्के मान्य असले तर. पण निरक्षरचे समीकरण अडाणी, मागास, असंस्कृत यांच्याशी घातले गेले की मामला बदलतो व बिघडतो.

येथील समाजाचे पालकत्व करण्याची भूमिका घेणाऱ्या नव्या राज्यकर्त्यांचा भर लोकांच्या 'कल्याणा'ची काळजी वाहणाऱ्या समर्थ व सर्वंकष राज्यसत्तेची पोलादी चौकट उभी करण्यावर होता : अजाण, अपात्र मुले स्वतःचे हित कशात आहे हेही जाणू शकत नाहीत व ते स्वतःच्या भरवशावर हित साधूही शकत नाहीत, ही भूमिका आग्रहाने घेतली गेली. युरोपमध्येही कोणत्या दिशेने वाटचाल होत होती ते कोन यांनी त्यांच्या उपरोक्त पुस्तकाच्या 'प्रास्ताविकात सांगताना म्हटले आहे, ' From the eighteenth century onwards European states increasingly made their power visible... through the gradual extension of "officializing" procedures that established and extended their capacity in many areas... The state licensed some activities as legitimate and suppressed others as immoral or unlawful. With the growth of public education and its rituals, it fostered official beliefs in how things are and how they ought to be. The schools became crucial civilizing institutions and sought to produce moral and productive citizens.' (पृ. ३)

१८१३ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापारी मक्तेदारी पार्लमेंटने संपुष्टात आणली. इंग्लंडचे व्यापारी, औद्योगिक आणि आर्थिक हितसंबंध राखणारी धोरणे राबविणे, इंग्लंडच्या साम्राज्याचे रक्षण व विस्तार करण्याचा काही आर्थिक बोजा भारतावर टाकणे, सरकारी नोकऱ्यांच्या द्वारे इंग्लडमधील व्यक्तींना रोजगाराच्या संधी राखीव पद्धतीने उपलब्ध करून देणे

हे आता व्यापाराऐवजी कंपनीचे मुख्य काम बनले. इंग्लंडची धन करण्यासाठी, इंग्लंडच्या सत्ता व वैभवासाठी हिंदुस्थानच्या साधनसंपत्तीचा व्यय करण्याची भूमिका अबाधित ठेवून येथील समाजाची पुनर्रचना करण्याचे, येथील लोकांचे कल्याण करण्याचे आणि त्यांचे उद्बोधन करण्याचे काम करावयाचे होते. या कारणाने, जी औद्योगिक क्रांती इंग्लंडमध्ये घडून येत होती तिचा येथे विस्तार करून औद्योगिक भरभराट घडवून आणण्यासाठी पुढाकार घेण्याचे काम केले गेले नाही. शेतीवरील कराचा भार कमी करता येत नव्हता, कारण तेच तर सरकारचे मुख्य उत्पन्न होते. औद्योगिक कच्चा माल म्हणून ज्या पिकांचा उपयोग होतो त्या पिकांच्या लागवडीला प्रोत्साहन दिले गेले. पण बाकी मग भर 'सार्वजनिक बांधकामे ' काढून - रस्ते, धरणे, रस्ते, धरणे, पूल, रेल्वे मार्ग इ. - काही रोजगार व उत्पन्न लोकांच्या पदरात टाकण्यावर ठेवला गेला.

समाजपरिवर्तनाची मुख्य क्षेत्रे कोणती होती? शासनाच्या कक्षेत मोडणाऱ्या औपचारिक सार्वजनिक व्यवहाराची व्यक्ती ही बैठक ठरविली गेली; व्यवस्थेला व्यक्तिवादी पाया दिला गेला. खाजगी मालमत्तेचे तत्त्व आग्रहपूर्वक प्रविष्ट केले गेले. आर्थिक व्यवहारांमध्ये खाजगी मालमत्तेचे तत्त्व पायाभूत म्हणून स्वीकारले गेले; तिच्या खरेदी-विक्रीवरचे निर्बंध उठविले गेले. गोतावळा (बिरादरी), जात, जातपंचायत, गाव - असे जे समुदाय होते त्यांना अधिकृत कायदेशीर मान्यता उरली नाही. गाव हे प्रशासकीय एकक (युनिट) बनले, पण ते आणि पूर्वीची गाव पंचायत या गुणात्मकदृष्ट्या व व्यवहारातही वेगळ्या संस्था ठरल्या. व्यक्तींनी, मंडळ्यांनी 'राजीखुषीने' केलेले व सरकारदरबारी नोंदवलेले करार हा आर्थिक व अन्य व्यवहारांचाही नवा पाया वा नवी चौकट ठरली. 'फ्रॉम स्टेटस टू कॉंट्रॅक्ट' असे या परिवर्तनाचे वर्णन केले गेले आहे.

सरकारदरबारी निर्दिष्ट अधिकारपात्र अधिकाऱ्याकडे / कार्यालयात नोंदणी केलेले व्यवहार तेवढे वैध व प्रमाण; किंवा जो व्यवहार नोंदला गेला नसेल तो घडलेला नाही, असे शासन आता म्हणू शके. जीवनव्यवहारांचे सरकारीकरण व नोकरशाहीकरण झाले तशी समाजाची पूर्वीची घडी विस्कटली.

'कायद्याचे राज्य' हे आधुनिक लिबरल लोकशाही राज्यव्यवस्थेचे एक व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. हे सांगण्याचा मथितार्थ असा असतो की, पूर्वीच्या राज्यव्यवस्था या व्यक्तिगत, लहरी, अस्मानी-सुलतानी व्यवस्था होत्या. शिवाय जे काही कायदे होते ते सर्वांना समानतेने लागू असत नाहीत हीच 'व्यवस्था' असे. 'कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान' असा 'कायद्याचे राज्य' याचा एक अर्थ. (पुष्कळदा हे औपचारिकत: ही खरे नसते. कारण कायदेच वर्णभेद, वंशभेद, धर्मभेद, लिंगभेद व अन्यभेद करणारे असतात. व्यवहारात तर कायद्यासमोर सगळे समान ठरत नाहीत हा अनुभव सर्व समाजांमध्ये येतोच.)

पण 'कायद्याचे राज्य' याचा एक अर्थ असाही होताना दिसतो - शासनाच्या दप्तरी नोंदलेले कायदे, त्यांचे राज्य. आणि प्रवृत्ती अशी की, कायद्यांची संख्या वाढत जाते; जीवनाची अधिकाधिक क्षेत्रे कायद्याच्या कक्षेत आणली जातात. व्यवहारात याचे दोनतीन परिणाम होतात : (१) नोकरशाहीची पोच सर्वदूर निर्माण होते, हस्तक्षेप वाढतो आणि कर्मचारी-अधिकारी यांची लहरी सत्ताही वाढते. (२) जास्तीत जास्त जीवन कायदे, नियम, न्यायव्यवस्था, पोलिसयंत्रणा यांच्या

कचाट्यात सापडते. (३) हिंदुस्थानसारख्या देशात यामधून मध्यस्थ- दलाल, वकील, 'दादा' मंडळी यांचा मोठा वर्गच अस्तित्वात येतो व भरभराटतो. कायद्याचे राज्य हे अडवणूक, दडपणूक, पिळवणूक यांचे फार प्रभावी साधन ठरू शकते.

आपले राज्य प्रबुद्ध ठरावयाचे असेल तर ते ज्ञानावर आधारले पाहिजे; किंबहुना, ज्ञानाद्वारे सत्ता व प्रभुत्व यांची संपादणी होते, ही प्रबुद्ध धारणा होती. सत्ता गाजवायची- ती गाजवायलाच हवी - याविषयी लिबरल इंग्लिश मंडळींच्याही मनात कोणत्याही प्रकारचा संदेह नव्हता. कारण ती येथील, त्यांच्या मते, भोळ्या भाबड्या, अडाणी, असंस्कृत, मागास, दरिद्री सामान्य जनतेची गरज होती. पण राज्यसत्ता शास्त्रशुद्ध, प्रबुद्ध नसेल तर युटिलिटेरियन (' जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त सुख') कसोटीला इंग्रजी राज्य उतरणार नव्हते. तेव्हा नव्या राज्यकर्त्यांनी 'ज्ञान' संपादन करण्याचा प्रचंड उद्योग केला. या उद्योगाचा हेतू तिहेरी होता : (१) या लोकांवर आपले प्रभुत्व व आपली सत्ता घट्टपणे प्रस्थापित झाली पाहिजे. यासाठी लबाड, चलाख, धूर्त, कारस्थानी नेटिव अभिजन वर्गावर आपणास विसंबून राहण्याची गरज उरता कामा नये. (२) इंग्रजांची सर्वंकष सत्ता आपल्याच भल्यासाठी कशी अत्यावश्यक आहे, आणि ती प्रदीर्घकाळ टिकून राहणे कसे इष्ट व आवश्यक आहे हे या ज्ञानाधारे पटवून देता आले पाहिजे. आणि (३) या ज्ञानाच्या आधारे इंग्लंडचे साम्राज्यवादी राजकीय व आर्थिक हितसंबंध राखत व संवर्धित करीत येथील प्रजेचे प्रबोधन, उन्नयन व सक्षमीकरण करता आले पाहिजे. इंग्लडचे साम्राज्यवादी हितसंबंध साधणे आणि एतद्देशीयांचा भौतिक व मानसिक-सांस्कृतिक उद्धार साधणे यात विसंवाद तर नाहीच, पण त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे पटवून देता आले पाहिजे.

या उद्योगाचा भाग म्हणून भारताचे इतिहास लिहिले गेले. या इतिहासांचे प्रयोजन व कार्य कोन यांनी स्पष्ट केले आहे : "…. they can be seen to have begun the formation of a legitimizing discourse about Britain's civilizing mission in India". (पृ. ६)

अनेकविध सर्वेक्षणे हाती घेतली गेली. किती विविध प्रकारची माहिती या सर्वेक्षणांमधून गोळा केली गेली त्याची चुणुक गॅझेटियरांवरून येते. पुढच्या काळातील जनगणना- विषयक अहवाल, प्रबंध यांवरूनही येते. या माहितीची मांडणी हिंदुस्थानचे एक चित्र ('रेप्रेझेंटेशन'; प्रतिकृती) समोर ठेवण्याच्या अंगाने करीत असताना, एका गतिमान, जिवंत, रसरशीत समाजाचे व लोकांचे ते चित्रण न होता, अपरिवर्तनीय पुराण व कालबाह्य समाजाचे ते चित्रण बनले. कारण ज्यांनी सर्वेक्षण केले त्यांची येथले लोक त्यांच्या सामाजिक संस्था, रीतीभाती, व्यवस्था यासंबंधी धारणाच तशी बनली होती.

यांमध्ये जनगणनांचे आपले एक स्वतंत्र स्थान व महत्त्व आहे. भारतीय जनगणना, तिच्यासाठी तयार केलेले आराखडे, व तिच्या अनुषंगाने सादर केले गेलेले अहवाल यांमधून भारतीय समाजाचे एक सर्वांगीण समाजशास्त्रीय चित्र सादर केले गेले आहे. या चित्रणापाठीशी सिद्धांतनही, आणि एक ' चष्मा' ही, राहिला आहे. कोहून म्हणतात, " It is my hypothesis that what was entailed in the construction of the census operations was the creation of social categories by which India was ordered for administrative purposes... Through the enumerative modality, the project also objectified social, cultural and linguistic

differences among the peoples of India. " जे वास्तव होते ते त्यांनी नोंदवले असे घडले नाही. अनेक महत्त्वाच्या विषयांत गतिमान व म्हणून काहीशा संदिग्ध असणाऱ्या अनेक बाबींच्या बाबतीत त्यांनी स्वतःच्या निर्णयाने 'वास्तव' निर्माण केले ('ऑब्जेक्टिफाइड'). जात, धर्म यांच्या क्षेत्रात असे घडण्याचे दूरगामी परिणाम झाले. अनेक जातींचे नामकरण 'नोटिफाइड अँड क्रिमिनल ट्राइब्ज' असे केले गेले, हे आपणास परिचित आहे.

सामाजिक पुनर्रचनेचा हा जो प्रकल्प हाती घेतला होता तो केवळ स्वतःच्या भरवशावर व सामर्थ्यावर इंग्रज राज्यकर्ते पार पाडू शकणार नव्हतेच. याची त्यांनाही पूर्ण कल्पना होतीच. त्यांचे राज्य चालवायलाही त्यांना कनिष्ठ पातळ्यांवरील अधिकारी व कर्मचारी लागणारच होते. लिखापढी जाणणारा, राज्यकारभाराच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांवर कामे करण्याचा प्रदीर्घ अनुभव असलेला कुशल वर्ग (विशिष्ट जातींच्या रूपात) भारतभर होताच. या वर्गातल्या मंडळींशी कंपनीच्या मंडळींचा संबंध होताही. इंग्रजी भाषा ही राज्यकारभाराची भाषा ठरल्यावर इंग्रजीचे ज्ञान आवश्यक बनले. शाळांचे रीतसर जाळे निर्माण होण्याआधी कामचलाऊ इंग्रजी शिकण्याच्या सोयी, मागणी तसा पुरवठा या न्यायाने, अस्तित्वात येत गेल्याही. यात मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या शाळांनीही एक भूमिका बजावली हे आपणास माहीत आहे. येथे करावयाचा मुद्दा हा आहे की, इंग्रजांनी कारकून निर्माण करण्यासाठी शाळा, कॉलेजे, विद्यापीठे उघडली असे जे सर्रास म्हटले जाते ते अंशतःच खरे आहे. नवे आंग्ल शिक्षण येथे आवर्जून देण्यामागचे महत्वाचे प्रयोजन कोन यांनी वर स्पष्ट केले ते असे आहे : इंग्रजांच्या साम्राज्यवादी भूमिकेचे,त्यांच्या 'सिव्हिलायझिंग मिशन'चे मनःपूर्वक समर्थन करणारा व यामध्ये सहभागी होणारा शिक्षितांचा एक वर्ग त्यांना निर्माण करावयाचा होता. आपल्याबरोबर दुय्यम सहकारी म्हणून इमानेइतबारे काम करता करता हा वर्ग प्रबुद्ध व लायक बनेल; तसा तो प्रबुद्ध व लायक बनत चालला की त्याच्या पात्रतेनुरूप त्याच्या हाती कारभारातल्या योग्य तेवढ्या गोष्टी सोपविता येतील; हे पण शिक्षणाचे एक प्रयोजन व कार्य होते. आपला नमूना पुढे ठेवून कारण इंग्रज हा जगातला सर्वश्रेष्ठ सुसंस्कृत व प्रगत माणूस, आणि इंग्लिश ही सर्वोच्च सिव्हिलायझेशन, त्या नमुन्याबरहुकूम (केवळ कातडीच्या रंगाचा फरक तेवढा राहील) सुशिक्षित भारतीयांचा वर्ग निर्माण करण्यात यश आल्यास मग अशा वर्गाच्या हाती राज्य सोपवायला हरकत नसेल. कारण हा वर्ग भारताला आपल्याएवढ्याच निष्ठेने ब्रिटिश साम्राज्याचा एक घटक मानून राज्य करील अशी इंग्रज राज्यकर्त्यांना खात्री होती. अर्थात हे घडून यायला अनिश्चित असा प्रदीर्घतम काळ लागणार होता हे गृहीतक होते.

या त्यांच्या उपक्रमात इंग्रज कमालीचे यशस्वी झाले. भारतीय समाजाचे जे ऐतिहासिक-सामाजिक चित्र त्यांनी नवशिक्षितांच्या मनावर ठसविले ते ' शास्त्रशुद्ध' पद्धतींनी गोळा केलेल्या माहितीमधून संपादित केलेल्या 'ज्ञाना'च्या आधारे. पण काही अपवादभूत चांगला भाग वगळला - आणि असा अपवादभूत चांगला भाग कोणता तेही त्यांच्या समजुतीनुसार इंग्रजांनी सांगितले तर, नव्या जमान्यात आपली सुधारणा व प्रगती व्हावयाची असेल तर, आपले ते बव्हंशी सारे टाकून देऊन, वेगळ्या पायावर नव्याने समाज व संस्कृती यांची उभारणी करावयास हवी ही येथील उच्चशिक्षितांची मनोधारणा घडविण्यात ब्रिटिशांना यश आले. 'इंग्रजी राज्य हे ईश्वरी वरदान होय' असे उद्गार या यशाचे निदर्शक म्हणता येतील.

भारताच्या प्राचीन साहित्याचा इतिहासाचा अभ्यास जसा इंग्रजांनी चालविला तशी, बऱ्याच प्राचीन काळी भारत हा प्रगत समाज होता ही गोष्ट त्यांना मान्य करावी लागली. संस्कृतमधील धर्मग्रंथ व शास्त्रग्रंथ अभ्यासताना काव्य, तत्त्वज्ञान अशा काही विषयांत येथे फार मोठी उंची गाठली गेली होती हे स्पष्ट झाले. संस्कृत ही भारतीय - युरोपीय (इंडो-युरोपियन) भाषाकुलातील भाषा असल्याचे लक्षातआल्याने, प्राचीन काळी कधी तरी या भाषा बोलणाऱ्यालोकांचे आद्य पूर्वज हे एकच लोक असणार, व त्यांचे वास्तव्य एकाच प्रदेशात असणार हा निष्कर्ष काढला गेला. हिंदुस्थानातल्या ज्यांची भाषा संस्कृत ते 'वैदिक आर्य' व त्यांचे वंशज यांच्याशी युरोपीय गौरवर्णियांचे असे जवळचे नाते प्रस्थापित झाले. हिंदुस्थानात मध्ययुगात मुघल साम्राज्याने जो विस्तार गाठला होता आणि 'जे वैभवशाली रूप धारण केले होते तेही नाकारता येण्यासारखे नव्हते. हीच हकीकत विजयनगरच्या साम्राज्याची होती. या गुंत्यामधून सोपी सोडवणूक अशी करून घेतली गेली की, प्राचीन काळी, पूर्वीच्या काळी वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, राज्यविस्तार, राजकीय कर्तृत्व या क्षेत्रात उंची गाठली होती हे खरे; पण या केवळ अपवादभूत गोष्टी अपवादात्मक व अल्प काळापुरत्याच खऱ्या. त्या वगळून जे उरते, आणि जे समाज व संस्कृतीचे खरे सनातन स्वरूप प्रकट करते ते हिणकस, ओंगळ, अविवेकी, अमानुष, अडाणी, दळभद्री आहे. येथील 'बिचाऱ्या ' सामान्य-जनांची स्थिती नेहमीच अर्धनग्न, अर्धपोटी, अज्ञानांधःकारात हरवलेली अशी राहिलेली आहे. तेव्हा, खरी अवस्था ही. बालकाचीच होती व आहे. इंग्रजांचे राज्य हे ईश्वरी वरदान आहे असे म्हणणाऱ्यांनीही बव्हंशी हे प्रतिपादन मान्य केले असे दिसते. म्हणजे, उपनिषदांमधले तत्त्वचिंतन, वेदांताची शिकवण, वेदात आढळणारा प्रतिभेचा अद्भुत काव्याविष्कार, भगवान बुद्धाची शिकवण; राज्यकारणाच्या क्षेत्रात चंद्रगुप्त मौर्य, अशोक, पुढील काळातील अकबर, शिवाजीमहाराज; इथल्या संतांचे भक्तिकाव्य अशा गोष्टी सुट्या सुट्या स्वरूपात आधाराला घेऊन ज्यांनी सुधारणेच्या चळवळी (ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज इत्यादी) स्थापन केल्या त्यांनीही ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या भूमिकेची चिकित्सक परखड तपासणी केलेली दिसत नाही.

ब्रिटिशांनी आमचा स्मृतिलोप घडवून आणला; आमचा एक प्राचीन इतिहास आहे, आम्हाला गौरवशाली परंपरा आहे याची आठवणच त्यांनी पुसून टाकली, असे कोणी म्हणत असेल तर ते वस्तुस्थितीला धरून नाही. उलटपक्षी, आमचा गौरवशाली प्राचीन इतिहास त्यांनी प्रकाशात, अक्षरशः प्रकाशात आणला. अजिंठ्याच्या लेण्यांचे एक उदाहरण देखील बोलके आहे. किंबहुना, शिवाजीमहाराजांच्या समाधीच्या दुरवस्थेकडे, किल्ल्यांच्या उपेक्षेकडे ठळकपणे लक्ष वेधणारे इंग्रज राज्यकर्तेच होते. ज्ञानसंपादनासाठी त्यांनी केलेल्या प्रचंड उद्योगांमुळेच आत्मविश्वास व आत्मसन्मान परत मिळविण्यासाठी सबळ आधार आम्हाला लाभले.

पण येथेही अंतर्मुख होऊन विचार करण्याचे मुद्दे आहेत. आमचा उज्ज्वल, गौरवशाली इतिहास, आमची परंपरा, आमचे तत्त्वचिंतन, आमचा धर्मविचार, आमचे वाङ्मय, आमच्या कला यांच्याही बाबतीत आमच्या आंग्ल-शिक्षित नव अभिजनवर्गाने आपली मते राज्यकर्त्यांच्या मतांना अनुसरून बनविली अशी दाट शक्यता आहे. कारण हे सर्व शोध लावत असताना हा नवा अभिजनवर्ग येथील सामान्य- जनांशी मनाने जोडला गेला असे अनुभवाला येत नाही. नवअभिजनवर्गाने प्राचीन व मध्ययुगीन भारताच्या वारशातला चांगला, गौरवशाली भाग कोणता, व कोणत्या कारणासाठी,. हे मूल्यन

इंग्रजांकडूनच घेतले. म्हणजे, मानसिक जडणघडण त्यांनीच केली. म्हणजे, या मुद्यावरूनही, येथला नवा अभिजनवर्ग येथील सामान्यजनांपासून तुटलेला व नव्या राज्यकर्त्यांशी जोडलेला, त्यांनी प्रभावित, त्यांनी घडविलेला राहिला.

हा नवा अभिजनवर्ग पुढे राजकीय अधिकारांची, सत्तेत वाटा मिळण्याची मागणी करू लागला, आणि स्वतःच्या. मागण्यांना पुष्टी म्हणून इंग्रजाचीच राजकीय विचारप्रणाली व त्यांच्या स्वदेशातील कृती यांचा आधार घेऊ लागला. तेव्हा, या वर्गाचा 'बाबू लोक' म्हणून तुच्छतेने उल्लेख करीत, या बाबूंच्या विरोधात जनसामान्य हिंदवासीयांचे भले चाहणारे, त्यांना निष्ठा बाळगणारे आम्ही, अशी भूमिका इंग्रज राज्यकर्त्यांनी घेतली.

हिंदुस्थानातील लोकांना, तत्कालीन एतद्देशीय राजवटींना इस्लामचे धार्मिक व राजकीय आक्रमण थोपवता आले नाही. ते वेगवेगळे आणि एकत्र, दोन्ही रूपांत झाले. (तत्कालीन लोकांना व राजवटींना तुमची ओळख द्या असे म्हटले असते तर त्यांनी 'हिंदू' हा शब्द वापरला असताच याची खात्री देता येत नाही. इस्लाम व मुस्लिम राजवटी यांच्यामुळे, त्यांच्या विरोधामध्ये 'हिंदू' ही ओळख हळूहळू रुजत, ठसत व रेखीव बनत गेली.) कालांतराने जेव्हा या राजवटी येथे विस्तार पावल्या, प्रबळ झाल्या तेव्हा तत्पूर्वीच्या व्यवस्थेला व संस्कृतीला काही हादरे तर बसलेच. प्रशासकीय मांडणीही बदलली असेल. मुस्लिम राजवटींमध्ये हिंदूंना सर्वसाधारण गौणत्व पत्करावे लागले असणारच. फारशी भाषा ही राज्यकारभाराची भाषा बनल्याचाही विपरीत परिणाम तर झाला असणारच. पण येथील हिंदू समाजाने प्राप्त परिस्थितीशी जुळवून घेऊन, या राजवटींनाही एक प्रकारे पचवले. येथले धर्मांतरित मुसलमान आणि बाहेरच्या देशांमधून आलेले मुसलमान यांचा धर्म औपचारिक दृष्ट्या तोच एक असला तरी, आपण वेगळे, जास्त 'खरे' मुसलमान, व म्हणून श्रेष्ठ अशी भावना व भूमिका या राजवटींच्या परदेशी कुळींच्या उच्चतर अभिजन मुस्लिमांमध्ये आढळत असे. 'इथले' व 'बाहेरचे' असे तटही असत, व त्यांच्यात सत्तेवरून चांगली रस्सीखेचही चाले. पण येथील राजवटींना विशुद्ध परकीय राहण्यात यश आले नाही. औरंगजेबाला फार प्रयत्नपूर्वक मुघल बादशाहीला धार्मिक रंग देण्याचा खटाटोप करावा लागला. पण त्याची किंमत बादशाही इतकी दुबळी होण्यात झाला की ती नामधारी शिल्लक राहिली.

इंग्रजांनी प्रस्थापित केलेल्या राज्याचे वेगळेपण, ते परकीयांनी प्रस्थापित केलेले राज्य, हे केवळ नव्हते. वेगळेपण त्यांच्या शोषणपद्धतीतही होते. मुस्लिम राजवटी येथल्याच राजवटी झाल्यावर, येथल्या राजांचे, बादशहांचे वैभव, त्यांचे चैनविलास येथल्या अर्थव्यवस्थेच्या भरभराटीवर मुख्यतः अवलंबून असत. येथल्या व्यक्ती व समुदाय यांना कर्तृत्वाची क्षेत्रे, संधी उपलब्ध असण्यावर, कर्तृत्वाच्या वाटा मोकळ्या असण्यावर राज्याचे उत्पन्न अवलंबून असे. आपल्या राज्यातील शेती, उद्योगधंदे, व्यापार यांना बरकत यावी यासाठी राजे- बादशहा प्रयत्नशील असत. याच्याशी तुलना करता, इंग्रज हे इथले राजे बनले नाहीत. ईस्ट इंडिया कंपनी ही आरंभापासून इंग्लंडच्या राष्ट्र - राज्याच्या जडणघडणीत* सक्रिय होती. ज्या वेळी अठराव्या शतकामध्ये इंग्लंड एक प्रबळ साम्राज्यसत्ता बनली आणि हिंदुस्थानातही कंपनी एक राज्यसत्ता बनली तेव्हा, इंग्लंडच्या राज्यसत्तेचे नियंत्रण येथे प्रस्थापित केले गेले, आणि कंपनी ही एजंट बनली. याच सुमारास 'औद्योगिक क्रांती' नावाची घडामोड झाल्यानंतर, इंग्लंडच्या आर्थिक हितसंबंधासाठी आवश्यक त्या प्रकारचे खच्चीकरण येथल्या अर्थव्यवस्थेचे करणे हे धोरणच बनले. हिंदुस्थानचे शोषण चालू ठेवणे भागच होते, कारण पुरेसे उत्पन्न कर रूपाने प्राप्त

करणे ही सर्वप्रथम शर्त होती. त्याच वेळी, शेती, उद्योगधंदे, व्यापार आदि प्रत्येक क्षेत्रात येथे कोणत्या संधी नाकारायच्या, कोणते जाचक निर्बंध घालावयाचे, कर्तृत्वाच्या कोणत्या वाटा रोखावयाच्या हे विचारपूर्वक ठरत असे. म्हणजे, शोषण पद्धतीच्या भरीला शासकीय मुस्कटदाबी हे पण एक वेगळेपण इंग्रजी राज्याचे म्हणून सांगता येते.

* *कोह्न यांच्या उपरोक्त पुस्तकाच्या 'फोरवर्ड' मध्ये निकोलस डर्क्स लिहितात, 'the historical anthropology of the colonial state must not be separated from the historical anthropology of the modern state in general.' (पृ. ६)*

ब्रिटिश राजवटीचा कारभार चालविणारी बरीचशी मंडळी एतद्देशीय होती; कालांतराने हिंदी लोकांना काही एका प्रमाणात अगदी वरिष्ठ पदेही दिली गेली: लोकप्रतिनिधिक राज्य- पद्धतीचाही काही मर्यादांमध्ये अवलंब केला गेला. इतके सारे असूनही ही राजवट लोकांपासून तुटलेली, परकीयच राहिली. याचे एक गमक असे की, येथील उद्योगपतीही त्यांच्या मोठ्या आधुनिक उद्योगधंद्यांच्या उभारणीसाठी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांशी सहकार्य करीत असल्याचे दृश्य दिसत असले तरी, भांडवलदार- उद्योगपती म्हणून त्यांची वाढ होण्यासाठी ब्रिटिशांचे राज्य जावे याची त्यांना निकड स्पष्ट जाणवत होती. या कारणाने काँग्रेसने चालविलेल्या स्वातंत्र्यलढ्याला त्यांचा पाठिंबा होता.

तात्पर्य असे की, साम्राज्यसत्तेची एक 'वसाहत' ही येथील समाजाला दिलेली भूमिका असल्याने, व ती वठविण्या- विषयी कटाक्ष असल्याने, १७५० पावेतो प्रगल्भ, समृद्ध व जोमदार असलेल्या येथील समाजव्यवस्थेची व अर्थव्यवस्थेची व्यापक, सर्वांगीण मोडतोड करून झाल्यावर आमूल समाज- परिवर्तनाचा प्रकल्प आखडता घ्यावा लागला. मूलगामी परिवर्तनासाठी येथील जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता यांच्यात मोठा बदल घडवून आणणाऱ्या शक्ती मोकळ्या करणे गरजेचे होते. प्रबोधन युगाचे वारसदार या नात्याने दैनंदिन व्यवहारातील कर्मकांडी, रूढीप्रधान, अनाचारांच्या स्वरूपातील रीतीभातींनी व नाना पूजाअर्चांनी ओतप्रोत हिंदूधर्माचे - हिंदूधर्म व्यवहारात असा आहे हे त्यांचे मत होते हे ध्यानात घ्या समूळ उच्चाटन करण्यासाठी ठोस पावले टाकण्यात त्यांनी वस्तुतः पुढाकार घ्यावयास हवा होता. हे धाडस करून आपले राज्यच उखडले जाण्याचा धोका पत्करावयाचा नाही हे ब्रिटिशांनी अव्वल इंग्रजीकाळातच ठरवले होते. परिवर्तनाचा संकल्प सोडूनच दिला गेला.

७. नवे 'इंग्रजी' शिक्षण

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारामध्ये त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे साथ देणारा एक वर्ग हिंदुस्थानात निर्माण झालेला होता. पण तो समाजाच्या बौद्धिक व्यवहारांमध्ये अग्रेसर असणारा वर्ग नव्हता. त्यांच्या नव्या राज्याला समाजाच्या उच्च वर्गांमध्ये अधिमान्यता प्राप्त व्हावी आणि या उच्चवर्गीयांनी नव्या परकीय राज्याचे समर्थन करावे ही राज्याच्या स्थैर्याच्या दृष्टीने गरज होतीच. हे राज्य त्यांच्या सहकार्यानेच चालवता येणार होते. अनुकूल मानस घडविण्याचे काम करण्यासाठी शिक्षण हे साधन म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक निवडावे ही गोष्ट स्वाभाविकच होती.

ब्रिटिशपूर्व भारतीय समाजातही अनेक व्यवहारांसाठी लिखापढी केली जात होती. व्यापारी पेढ्यांच्या व्यवहारांत त्यांना

याची पदोपदी गरज भासत असणार. राज्यकारभारा- साठीही सार्वत्रिक गरज असणार. राज्यांना अधिमान्यतेसाठी, बदलत्या परिस्थितीने उभ्या केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे काढण्यासाठी बौद्धिक-वैचारिक समर्थन, स्पष्टीकरण, सिद्धांतन यांचीही गरज पडतेच. हे काम धर्मसंस्था करीत असत असे म्हणता येईल. शास्त्री - पंडित, मुल्ला-मौलवी यांची दीर्घ परंपरा येथे होती. ग्रंथरचनाही होत होती. याखेरीज त्या त्या काळातल्या बंडखोर ('रॅडिकल') धार्मिक-सामाजिक चळवळींनीही साहित्य निर्माण केले. ते सर्व मौखिकच राहिले असे नाही. संतवाङ्मयाच्या पोथ्या लिखित स्वरूपातही होत्या. महानुभावांचेही ग्रंथ होते.

अर्थ असा की, हिंदुस्थानची समाजव्यवस्था व संस्कृती ही बऱ्यापैकी आधीच्या काळापासून, आणि मध्ययुगापासून तर विशेषच, केवळ मौखिक नव्हती; ती बऱ्यापैकी 'साक्षर' ('लिटरेट') होती. ती उच्च कोटीची बौद्धिक संस्कृतीही होती. याचा अर्थ असाही की, येथे शिक्षणाची बऱ्यापैकी सार्वत्रिक अशी औपचारिक व्यवस्थाही कार्यरत असणार. लिखापढीचे शिक्षण घेण्यास अनेक जातिजमातींना बंदी होती, की गरज नसल्याने असे शिक्षण त्यांच्यातील फार कोणी घेत नसे ? उदाहरणार्थ, संतांच्या भक्तिकाव्याच्या पोथ्या वाचण्याइतकी साक्षरता, शूद्र-अतिशूद्र गणल्या गेलेल्या कोणामध्येच आढळत नव्हती अशी स्थिती वारकरी चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर शक्य वाटत नाही. धर्मदृष्ट्या बंदी होती ती संस्कृतमधील अनेक विवक्षित ग्रंथांच्या श्रवणाला, पठणाला, अध्ययनाला. शास्त्र-ग्रंथांच्या आधारे शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा सर्वत्र होत्या. व्यावसायिक शिक्षण देण्या-घेण्याची व्यवस्था स्वतंत्रच होती. ती बव्हंशी जातपातीबद्ध होती, असे सर्वसाधारण विधान करता येईल.

इंग्रज ज्या गोष्टींना शिक्षण म्हणत होते ते शिक्षण येथे एका औपचारिक शासकीय व्यवस्थेद्वारा दिले जात नव्हते, पण म्हणजे येथे नाव घेण्याजोगी शिक्षण ही गोष्ट घडत नव्हती हा प्रसूत झालेला समज बरोबर नाही. या शिक्षणव्यवस्थेमधून नव्या इंग्रजी राज्याला अधिमान्यता मिळणार नव्हती, हे मात्र स्पष्ट होते. या पातळीची साक्षरता पुरेशीही पडणार नव्हती; इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाचीही आता व्यवस्था आवश्यक होती.

राज्यकारभाराचा एक अंगभूत भाग म्हणून शिक्षणखाते स्थापन करून निवडक गावी शासनाने शाळा सुरू केल्या. त्यांचे प्रयोजन दुहेरी - तिहेरी होते : आपले शासन लोकहितदक्ष आहे, लोकांना प्रबुद्ध करण्याचे उच्च ध्येय आपण बाळगतो, आणि येथे एक सज्ञान प्रागतिक समाज निर्माण करण्याची प्रक्रिया आपण सुरू करीत आहोत असा त्यांचा दावा होता. गर्भित संदेश असा होता की, आमची राजवट प्रस्थापित होण्यापूर्वीच्या राजवटी लोकहितदक्ष नव्हत्या, लोकांना अडाणी ठेवण्यात त्यांचा हितसंबंध होता, आणि आम्ही शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले नसते तर हा समाज मागास व अडाणीच राहिला असता.

समाजामध्ये पूर्वीपासूनच लिखापढीची कामे करून जगणारा जो वर्ग होता त्याने तत्परतेने नवे 'इंग्रजी' शिक्षण घेतले, कारण त्यावर त्याचे पोटपाणी, त्याची भरभराट सरळसरळच अवलंबून होती. या वर्गातीलही अनेक व्यक्ती नव्या आंग्ल शिक्षणाकडे वळल्या नाहीत. धर्म बुडविणारे हे शिक्षण आहे असे त्यांना वाटले. अनेक सरदार, वतनदार, जागिरदार, जमीनदार घराण्यांतील मंडळींना लेखणी हाती धरून चाकरी करणे कमीपणाचे वाटले. अशा मंडळींबद्दल लोकहितवादींनी

'शतपत्रांमधून त्यांची निर्भर्त्सना करीत लिहिले. ते लेखन आपल्या परिचयाचे आहे. असे शिक्षण घेऊन जे नोकरीचाकरीला लागले त्यांची ऐहिक भरभराट तर झालीच, पण त्यांना नव्या जमान्यात प्रतिष्ठा, मानमरातब प्राप्त झाले. ही मंडळी नव्या राजवटीची समर्थक बनली. यापैकी अनेकजण या राजवटीचे 'प्रचारक'ही बनले.

एक स्वतंत्र, गतिमान, कर्तृत्ववान, सुस्थितीतला नागर समाज असे मराठी राज्याचे 'मराठा स्वराज्या'चे - चित्र होते. १८१८ नंतर या समाजातल्या राज्यकर्त्या वर्गाने त्याचा लष्करी - राजकीय पराभवच केवळ स्वीकारला नाही; मराठी राज्य म्हणजे एक अंदाधुंद अराजकाची स्थिती होती, आर्थिक विपन्नावस्थेला लोकांना नेऊन ठेवणारे ते राज्य होते, राज्यकर्ता वर्ग हा भ्रष्ट, नादान, कारस्थानी, अनीतिमान व स्वार्थी होता, या आशयाचा निवाडा, ही स्वतःची प्रतिमा राज्यकर्त्या वर्गातील नवशिक्षित मंडळींनी इतक्या सहजी, चिकित्सा न करता, कशी स्वीकारली हा प्रश्न आहे.

ही इंग्रजांनी प्रविष्ट केलेल्या नव्या इंग्रजी शिक्षणाची करामत म्हणता येईल. खरा प्रश्न असा आहे की, या शिक्षणाला एवढी मोठी करामत कशी साधली ?

पेशवाई बुडविल्यानंतर इंग्रजांनी जी घडी बसविली तिने थोडक्याच काळात समाजाची अवस्था पराकोटीची उद्‌ध्वस्त व परावलंबी करून ठेवली. काही समाजघटकांचे -उदा., भिल्ल, रामोशी इ. पोटपाणीच धोक्यात आल्याने त्यांनी बंडेही केली. ज्या सामाजिक थरांमधील मुले नव्या शिक्षणाकडे आणि नव्या राज्यात उपलब्ध झालेल्या नोकऱ्या व्यवसायांकडे वळली त्यांनी, त्यांच्या अवतीभवती एकाएकी अवकळा आलेल्या, गोंधळात सापडलेल्या, कर्तृत्वहीन अवस्थेला आणून ठेवलेल्या समाजाचेच चित्र पाहिले. आधुनिक सर्वंकष केंद्रीभूत राज्यसत्तेचा, विशेषतः ती जेव्हा साम्राज्यसत्तेची 'कोठावळे' (हा टिळकांचा शब्द 'एजंट' म्हणा) म्हणून ' वसाहती'च्या मुलखात प्रस्थापित होते तेव्हा हा विशेष आढळतो की, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमधील अभिक्रम, निर्णय, निर्मिती यांचा ती ताबा घेते. वसाहतीतल्या लोकांना ती निःसत्त्व करते. यामुळे लोक ऐदी, आळशी, चुकार, संकुचित, कूपमंडूक वगैरे बनतात. याउलट सर्वशक्तिमान असलेली साम्राज्यसत्ता व तिची एजंट असलेली सत्ता, काही काळ तरी लोकांना दिपवून टाकते. विशेषतः ती एका उन्नत अधिष्ठानाचा दावा करीत असेल, नैतिक-तात्त्विक श्रेष्ठत्व सांगत असेल, आणि त्या भूमिकेमधून आपल्या सर्व कृतींचे चित्रण जाणीवपूर्वक करीत असेल तर नक्कीच. स्वतःचे राज्य प्रस्थापित होण्या- पूर्वीच्या स्थितीचे काळ्या रंगात तर स्वतःच्या कारभाराचे धवल स्वरूपात चित्रण, आणि त्याला उचलून धरणारे तात्त्विक- नैतिक विचारव्यूह, शिक्षण घेणाऱ्या मुलांच्या मनांवर नव्या इंग्रजी शिक्षणाद्वारे बिंबवले गेले.

नवशिक्षितांच्या मनात त्याला अधिमान्यता उत्पन्न करून इंग्रजी राज्य येथे भक्कमपणे रोवण्यात शिक्षणाने लावलेला हातभार फार मोठा होता. हे एक परिणामकारक साधन / हत्यार ठरले.

१८५७ चा उठाव मूळात 'बंगाल इंडियन आर्मी' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या कंपनीच्या भाडोत्री सैन्यातील शिपायांनी केला. या उठावात आर्थिक-राजकीय हितसंबंध दुखावले गेलेले जमीनदार, संस्थानिक सामील झाले. पण सामील कोण झाले नाहीत? ठळकपणे, नवे शिक्षण घेतलेला आणि नव्या राजवटीत नोकऱ्या चाकऱ्या, व्यवसाय करणारा पांढरपेशा वर्ग

या उठावापासून बाजूला राहिला आणि हाच वर्ग पुढच्या काळातही ब्रिटिश राजवटीचा मुख्य आधारस्तंभ राहिला.*

** अभ्यास-संशोधनाचा एक चांगला विषय पुढील होऊ शकेल. मुंबई, कलकत्ता व मद्रास ही कंपनीची तीन मुख्य ठाणी. मद्रासविषयी आपल्याला माहिती नाही; पण भारतभर राज्य प्रस्थापित व्हायच्या आधी कंपनीच्या कारभाराखाली मुंबई व कलकत्ता येथे एक स्वतंत्र व स्वायत्त सार्वजनिक जीवन आकारास आले होते. यामध्ये मातबर व सधन व्यावसायिक हिंदी मंडळींचा सहभाग साम्राज्याच्या वसाहतीतले दुय्यम प्रजाजन या नात्याने नव्हता; बरीचशी समानता असे. या काळातल्या जाणकार कर्तबगार हिंदी व्यक्तींचा प्रतिसाद आणि भारत एक वसाहत झाल्यानंतरच्या नवशिक्षित मंडळींचा प्रतिसाद यात अंतर सापडते का, व असल्यास ते कोणत्या स्वरूपाचे आढळते?*

आता, हीदेखील एक परिचित गोष्ट आहे की, नव्या इंग्रजी राजवटीत अंमलदार म्हणून येणारे बहुसंख्य तरुण इंग्रज हे बौद्धिक क्षमता, जाणतेपण, कर्तृत्व, वृत्ती यांबाबतीत सुमार ते निकृष्ट दर्जाचे होते. पण तो गोऱ्या कातडीचा व अंमलदार आहे, साम्राज्यसत्तेचा कोठावळा आहे म्हणून त्याच्यासमोर नमून वागावयास हवे हे भानच केवळ आढळते, किंवा गोऱ्या कातडीसमोर वाटणारी भीती, लाचारी आढळते, असे नाही; तर, तो गौरवर्णीय आहे, तो 'इंग्लिशमन' आहे म्हणजेच तो श्रेष्ठतर असणार हे सर्वमान्य गृहीत असल्याची छाप उमटते. उदाहरणार्थ, उत्कृष्ट ते निकृष्ट, लोकहितदक्ष ते तद्दन स्वार्थी, सुजाण ते अहंकारी या दोन टोकांमध्ये इंग्रज सनदी नोकरांची जी विखुरणी आढळत असणार त्यासंबंधी विश्लेषण फारसे आढळत नाही. किंबहुना, इंग्रजी राजवटीचेच वेगवेगळ्या कालखंडांमधल्या स्थितिगतीचे सखोल विश्लेषण आढळत नाही. शेतकऱ्यांची करुण, दरिद्री अवस्था चित्रित करताना भ्रष्ट, ऐदी, चैनी इंग्रज अंमलदारांचे भेदक चित्रण महात्मा फुले यांच्या लेखनात जरूर येते. पण व्यापक चौकटीत कालखंडवार विश्लेषण येत नाही. 'इंग्रजी राज्य हे ईश्वरी 'वरदान' याच आशयाचे सर्वसाधारण मूल्यन राहते.

इंग्रजी राज्याविषयी अप्रीती उत्पन्न करण्याचे उद्दिष्ट बाळगणाऱ्यांच्या ठायीही या नवीन इंग्रजी शिक्षणाचीच प्रतिष्ठा होती. या शिक्षणालाच प्रामाण्य व अधिमान्यता होती. 'निबंधमाला' कार विष्णुशास्त्री, लोकमान्य टिळक व सुधारकाग्रणी आगरकर - तिघेही राजकीय भूमिकेच्या संदर्भात 'जहाल' यांनी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' काढले. नावातले तिन्ही शब्ददेखील इंग्रजी! या शाळेतून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी अपवादभूत विद्यार्थीच देशभक्त निघाले; डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे अध्वर्यू व शाळा-कॉलेजचे चालक थोड्याच वर्षांमध्ये राजनिष्ठा प्रकट करते झाले, हा इतिहास ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. हे सगळेच नवशिक्षित होते.

याचा अर्थ असा की, या शिक्षणाने विरळा अपवाद वगळता - साम्राज्यसत्तेला हवे असलेले 'वासाहतिक' मानस उत्पन्न होत राहिले. त्याचवेळी, या शिक्षणाने युटिलिटेरियन- लिबरल मूल्ये व ध्येये रुजविली, राष्ट्रवादाचे तत्त्वज्ञान बिंबविले, वाङ्मयविषयक नवी जाण व अभिरुची उत्पन्न केली, मानवजातीच्या इतिहासाविषयी 'प्रबोधनयुगा'ने उत्पन्न केलेली समज उत्पन्न केली, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र या आधुनिक सामाजिक शास्त्रांचे प्रामाण्य प्रस्थापित केले, इत्यादी. याचे एकाहून अधिक परिणाम झाले. स्वातंत्र्याचा लढाही पुढे या परिणामांमधूनच उत्पन्न झाला. पण तुरळक अपवाद वगळता, इंग्रजी राजवट जावी हे उद्दिष्ट मनात बाळगणाऱ्यांच्याही मनावर पाश्चात्त्य सभ्यता आदर्श 'व श्रेष्ठतम, इंग्लिश ही सर्वात प्रगत, उदार, नमुनेदार संस्कृती हा संस्कार या शिक्षणाने झाला. नव्या शिक्षणाने रुजवलेली 'आधुनिकता' ही,

खोलवर अर्थाने, आमची मानसिकता अधिक दृढपणे वासाहतिक बनविणारी ठरली असे म्हणता येते. या आधुनिकतेच्या ग्रहणाने आम्हाला स्वावलंबी, स्वायत्त व समर्थ बनविलेले नाही याचा अनुभव स्वातंत्र्योत्तर अर्धशतकाच्या काळात वाढत्या प्रमाणावर येत आहे.

कोह्न यांनी त्यांच्या ग्रंथाच्या 'प्रास्ताविकात, तसेच त्यांच्या ग्रंथाला लिहिलेल्या 'फोरवर्ड' मध्ये निकोलस डस यांनी म्हटले आहे ते गंभीरतापूर्वक ध्यानात घेण्यासारखे आहे. कोहून लिहितात, " With the growth of public education and its rituals, it fostered official belief in how things are and how they ought to be." (पृ. ३) इंग्लंडमधल्या विद्यापीठांनी व 'पब्लिक स्कूल्स' नी साम्राज्याचा कारभार चालविणाऱ्या नव्या राज्यकर्त्या वर्गाचे शिक्षण केले व मानस घडवले, याचा निर्देश करून कोहून लिहितात, " These models were exported' to India and the other colonies to produce loyal governing elites". (q. x) कारकुनांची निर्मिती नव्हे, तर राज्यकर्त्या नव्या अभिजनवर्गाची निर्मिती. हिंदुस्थानचा समाज समजून घेण्यासाठी ज्या कोटी, वर्गीकरणाचे आराखडे वापरले गेले त्याला उद्देशून डर्क्स यांनी 'the distorting influence of colonial history and western social scientific categories' आणि ' epistemological violence of British rule' अशी भाषा वापरली आहे.

याचे उदाहरण म्हणून 'जात' ही संस्था आणि 'गाव' ही रचना यांचा विचार करू. धर्मापेक्षाही जात ही आपल्या येथील अधिक पायाभूत अशी संस्था आहे. रोटीबेटी व्यवहारां- वरील निर्बंध हे जातिधिष्ठित व्यवस्थेचे एक व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य आहे. चातुर्वर्ण्य आणि अस्पृश्यता (स्पर्शास्पर्शविचार) यांनी या व्यवस्थेची गुंतागुंत वाढलेली आहे. एकेका जातीला एकेक व्यवसाय बांधून दिला आहे अशी छाप उमटते; इतकी की, व्यवसायभेदापोटी जातींची उत्पत्ती झाली वा केली गेली असे वाटावे. जात या संस्थेच्या संदर्भात अनेक प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे आजही मिळालेली नाहीत. पण ब्रिटिशांनी जनगणना आरंभिल्यावर जनगणनेसोबत येथील समाजाचे सर्वांगीण चित्र पक्के करून घेण्याचाही त्यांनी प्रकल्प हाती घेतला. व्यक्तीचा धर्म कोणता, जात कोणती, व्यवसाय कोणता, ती स्पृश्य की अस्पृश्य, ती ज्या जातीची तिचे जातींच्या 'उतरंडी'त स्थान कोणते, अशी माहिती नोंदवून त्यावरून वर्गवारी करण्याचे, व समाजशास्त्रीय निष्कर्ष काढण्याचे काम ब्रिटिशांनी केले.* या प्रश्नांच्या उत्तरांची स्थानिकता (लोकॅलिटी स्पेसिफिक) विशेष ठसणारी अशी गोष्ट आहे. भारतभर एकछाप परिस्थिती आढळत नसल्याचेच अधोरेखित होते.

** साम्राज्यांचा उदय, उत्कर्ष व विस्तार आणि समाजशास्त्र, मानववंश व संस्कृतिशास्त्र यांचा उदय व उत्कर्ष यांचा घनिष्ठ संबंध आढळतो,हे जाणून घेणे उपयोगाचे आहे.*

'तुमची जात कोणती?' या प्रश्नाचे उत्तर निःसंदिग्धपणे जिला देता येत नाही अशी व्यक्ती मात्र मिळत नसे. ज्या भागात ती व्यक्ती राहात असे तिथे तिचे इतर जातीयांशी संबंध कसे आहेत, रोटीबेटीव्यवहार व स्पर्शास्पर्श व्यवहार या संदर्भात कोणते निर्बंध आहेत याविषयी ती सांगू शके. स्वतःच्या व्यवसायाविषयी सांगू शके. आपल्या जातीचे स्थान कोणते त्याविषयी तिचे मत, तिची समज ती तिच्या अनुभवाच्या आधारे प्रकट करू शके. पण बहुतेक सर्व प्रश्नांची अशी उत्तरे सर्व व्यक्तींची तीच एक येतील याची खात्री नसे. थोडक्यात, येथील समाज जातपातीवर, स्पर्शास्पर्शावर आधारलेला आहे हे

नक्कीच कळे; वेगळेपणा व विषमता इष्ट, आवश्यक व श्रेयस्कर आहेत, ती ईश्वरी योजना आहे ही धारणा खोलवर रुजलेली आढळत असे; जातीचे स्वतःच्या जातीतील व्यक्तींवर कठोर नियंत्रण असे. पण जातीजातीं- मधील संबंध व उतरंडीतील स्थान, अधिकार- कर्तव्ये, परस्परांची वागणूक यावरून पुष्कळ वाद उपस्थित असल्याचे चित्र समोर येई. या सगळ्यामधून जातिव्यवस्था ही रचना / व्यवस्था कमालीची लवचिक, अनिश्चित, विवाद्य व गतिमान आहे, दर काही अंतरावर तिचे चित्र बदलते, हेही स्पष्ट होई. असे असतानाही, हे तिचे विशेष नाकारीत, ती अपरिवर्तनीय, साचेबंद, घट्ट अशी उतरंडीची रचना आहे ही समजूत निर्माण व्हावी असे गोळा झालेल्या माहितीचे प्रमाणीकरण समाजशास्त्रीय विश्लेषणाच्या नावे होत राहिले. थोडे बारकाईने पाहिले तर, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अस्पृश्य या अमूर्त वर्गीकरणात्मक कोटी आहेत, आणि कोणा कुटुंबाचा, समूहाचा समावेश यापैकी कोणत्या कोटीत केला जातो हे त्या त्या वेळच्या परिस्थितीवरून ठरते, हेही दिसू शकत होते. यासाठी फार प्राचीन काळापर्यंत मागे जाण्याचीही गरज नव्हती. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रस्थापनेनंतर आपली जात ही अमुक कोटीत गणली जात आहे हा अन्याय आहे, खरी तिची कोटी ही आहे, असा दावा अनेक जाती करू लागल्या, व त्यांच्या त्यांच्या दाव्यांच्या पुष्ट्यर्थ जातींचे इतिहासही लिहून प्रसिद्ध करू लागल्या, हा तर अनुभवाचा भाग होता. हिंदुस्थानी समाज प्राचीन खरा; पण तो परिवर्तनाशिवाय जसाच्या तसा काही हजार वर्षे राहिलेला जुनाट, मागास वा कालबाह्य समाज आहे हे जात व वर्ण यांच्या आधारे 'सिद्ध' करण्यामधून स्वतःच्या सुधारकी, प्रगत साम्राज्यसत्तेचे समर्थन इंग्रज राज्यकर्ते स्वतःला, येथील नवशिक्षितांना व जगाला देत होते, आणि त्या आधारे येथील नवशिक्षितांच्या ठायी अनुकूल मानस घडवीत होते, असे एक तात्पर्य हाती येते. ही ज्ञानव्यवहाराच्या क्षेत्रातली हिंसा व दडपेगिरी होती. पण त्यांनी प्रमाण व अधिकृत म्हणून प्रसृत केलेले मत सत्य म्हणून आजही येथील बहुसंख्य नवशिक्षित व परिवर्तनवादी आग्रहाने प्रतिपादतात, ही गोष्ट आपण अनुभवतो.

'भारतातील प्रत्येक खेडे हे एक स्वयंपूर्ण प्रजासत्ताक जणू आहे' हे मिथ्यही नव्या राज्यकर्त्यांच्या लेखनामधून ठसवले गेलेले. येथेही पुन्हा, खेडी ही एका अपरिवर्तनीय व्यवस्थेत प्राचीन काळापासून नांदत आलेली आहेत; राजे येतात, जातात, खेड्यांना त्यांचे काही सोयरसुतक नसते; राज्यसत्तेला द्यावयाचा करभार देण्यापुरता त्यांचा विशाल जगाशी संबंध असतो, ही प्रतिमा. अर्थातच, खेडी जुनाट, प्रतिगामी मानसाची, सुधारणांचे वारे न लागलेली, मागास व अडाणी राहिलेली, हे सिद्धांतन आता, येथे स्थिर अशा लहानमोठ्या राजवटी होत्या; राज्याकडून सारा, जकात हे उत्पन्न गोळा होत असे; येथे वतनदार, देशमुख, देशपांडे, देसाई या वरच्या पातळीवरील संस्था होत्या; वस्त्रोद्योग हा एक मोठा सर्वत्र विखुरलेला उद्योग होता; इतरही औद्योगिक उत्पादने करणाऱ्या पेठा होत्या; खेड्यापाड्यातील शेतकरी कुटुंबांतील व्यक्ती मुलुखगिरीच्या मोहिमांवर जात; - या साऱ्या परिचित गोष्टी असूनही वरील मिथ्य येथे कसे काय प्रतिष्ठित झाले, हे एक आश्चर्यच आहे. येथील खेडी एका व्यामिश्र व प्रगल्भ अशा मोठ्या नागर सभ्यतेची ('अर्बन सिव्हिलायझेशन) सहभागी घटक होती. बाहेरच्या जगातले राजकारण व अर्थकारण त्यांना अपरिचित नव्हते. पण गावाच्या अंतर्गत कारभार हा स्वायत्त व स्वावलंबी असे, आणि प्रमुख जाती, व्यवसाय व कुटुंबे यांचा त्यात सहभाग असे. म्हणजे, येथेही ज्ञानव्यवहाराच्या क्षेत्रात 'हिंसा' केली गेली. गावाचे 'कौतुक' अशासाठी की, वरच्या पातळीवर स्थिर राज्य, सुव्यवस्था या गोष्टी इथल्या लोकांना माहीतच नव्हत्या, आणि त्यांचा संस्कार व त्यासाठीचे शिक्षण आमच्यामुळे होत आहे, हा संदेश पोचवावयाचा होता.

नव्या इंग्रजी शिक्षणाने तीन गोष्टी साधल्या. पहिली ही की, नवशिक्षित वर्ग येथील समाजाचा भाग राहूनही मनाने या समाजात परका (एलिनेटेड) झाला; या समाजाची व त्याची नाळ शिक्षणाने तोडली. सामान्यजन आणि हा नवा अभिजनवर्ग यांच्यात दरी पडली. दुसरी गोष्ट, (अपवादभूत काही गोष्टी वगळता) एतद्देशीय समाजव्यवस्था, संस्कृती यांचे मूळ उच्च व विशुद्ध रूप लोप पावले असून त्यांचे भ्रष्ट, अवनत, दळभद्री रूप म्हणजे आपली वर्तमान समाजव्यवस्था व संस्कृती होय; ती बव्हंशी टाकाऊ आहे, हा निवाडा त्याने मनोमन स्वीकारला. तिसरी गोष्ट, बहुतेक नवशिक्षितांच्या आयुष्यात व व्यक्ति- मत्वात एक दुभंगलेपण उत्पन्न झाले. नात्यागोत्याची माणसे, कुटुंबातील वडीलधाऱ्या पिढ्या, बायका, भोवतालचा समाज यांच्यामध्ये राहून जगावयाचे तर, बौद्धिकदृष्ट्या आपण जे नाकारतो आहोत तेच व्यवहारात स्वीकारतो आहोत, या दुभंगलेल्या वास्तवाला सामोरे जाणे प्राप्त होते. यामधून एक विशेष प्रकारचे दुबळेपण उत्पन्न झाले. वाङ्मय, सामाजिक शास्त्रे, इतिहास, तत्त्वज्ञान यांच्या बौद्धिक अभ्यासाचा व आस्वादाचा केंद्रबिंदू आपल्या स्वतःच्या समाजाबाहेरच राहिला. यामधून जी जीवनदृष्टी, जे शास्त्रीय ज्ञान, जो तत्त्वविचार आम्हाला प्राप्त झाला त्यासह आम्ही आमच्या समाजस्थितीला भिडलो असे झाले नाही. पढिकपुस्तकीपण हे आपल्या नव- शिक्षितवर्गाचे वैशिष्ट्य राहिले. हा नवशिक्षित वर्ग ब्रिटिश राजवटीचे उपांग म्हणून, त्या राजवटीच्या सहकार्यावर व पुष्टीवर विसंबून राहिला. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या पद्धतीने व त्यांच्या भाषेत या मर्मांवर नेमके बोट ठेवले. नवशिक्षितांची पोच जवळपास सर्वस्वी त्यांच्या वर्गापुरतीच राहिली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांना या मंडळींची ही मर्यादा अनुभवाला आली.

उपरोधाची गोष्ट अशी की, या इंग्रजी शिक्षणाला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'वाघिणीचे दूध' म्हटले. या दुधावर पोषण झालेल्यांनी 'भारतीय प्रबोधन' घडवून आणले. आणि या नवशिक्षित मध्यमवर्गानेच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे आणि इतरही राजकीय-सामाजिक चळवळींचे पुढारीपण केले. आधुनिक काळातील ललित वाङ्मय, वैचारिक वाङ्मय याच वर्गाने निर्माण केले.

८. इंग्रजी राजवटीविषयी आणखी थोडेसे

येथील इंग्रजी वसाहतवादी राजवटीचा विचारही तिचे टप्पे पाडून करावा लागतो. १७५७ पर्यंतचा एक ठळक टप्पा. १७५७ पूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनी ही राजकीय उद्दिष्टांचे अंग असलेली पण मुख्यतः व्यापारी कंपनी होती. १७५७ ते १८१८ हा दुसरा टप्पा. या काळात तिचे रूपांतर एका हिंदी राज्यसत्तेमध्ये होत गेले. हे रूपांतर होत असताना तिला इंग्लंडमधील वरिष्ठ (कंपनीचे संचालक), इंग्लिश राज्यकर्ते (पार्लमेंट व तेथील राजकीय पक्ष) यांचा आधी विरोध सहन करावा लागला, आणि पुढे नियंत्रण व हस्तक्षेप. या काळात येथील कंपनीचे मुख्य अधिकारी पुष्कळ स्वायत्त होते, व त्यांनी त्या परिस्थितीचा फायदा उठवला. १८१८ नंतर येथील कंपनीचे राज्य उत्कर्ष पावणाऱ्या ब्रिटिश साम्राज्याचे एक महत्त्वाचे केंद्र व आधार म्हणून मान्यता पावले. या संक्रमणकाळाच्या पूर्वार्धात येथील देशी व्यवस्थेची जाण व तिच्याविषयी आदर असणारे वरिष्ठ राज्यकर्ते - एल्फिन्स्टन, मन्रो, माल्कम इ. - आढळतात. भारताचे स्थित्यंतर ' वसाहती' मध्ये या काळाच्या उत्तरार्धात वेगाने व पद्धतशीरपणे केले गेले. १८५७ नंतर तर सरळच ती एक ' वसाहत' बनली. या काळात कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, द. आफ्रिका या अन्य ' वसाहती' आणि भारत यांच्यातल्या भेदाविषयी स्पष्टता केली गेली. एक दिवस यांच्याप्रमाणेच स्वायत्त

'डोमिनियन स्टेटस'चा दर्जा भारताला देण्याचे आश्वासन होते, पण त्याचे वेळापत्रक वेगळेच राहील ही गोष्टही अधोरेखित केली गेली.

१८५७ नंतर येथे साम्राज्यसत्तेने, एक धोरण म्हणून, साडेपाचशेहून अधिक संस्थाने राखली. ब्रिटिश भारतातील आपले राज्य उखडण्याच्या प्रयत्नांच्या विरोधात कामी यावीत या उद्देशाने संस्थानिकांच्या हाती खरी सत्ता कोणतीच न ठेवता त्यांना संरजामशाही व्यवस्था व वातावरण कायम राखण्याची मोकळीक ठेवून. याच उद्देशाने मोठा जमीनदार वर्गही तिने कायम राखला. 'डिव्हाइड अँड रूल' या नीतीचाच हा भाग होता. हिंदू व मुस्लिम समाजांमध्ये अंतर, तणाव व कलह आहे हे ओळखून, पक्षपाती धोरण अंगिकारून दोन समाजांमध्ये **ऐक्य निर्माण न होण्याची** खबरदारी साम्राज्य- सत्तेने घेतली हेही आपण जाणतो.

अठराव्या शतकाच्या अखेरपासूनच्या काळात झालेल्या गव्हर्नर जनरल (व पुढे व्हाइसरॉय) यांच्या नेमणुका, त्यांच्या कारकीर्दी, त्यांची धोरणे यांचाही तपशीलात सखोल अभ्यास झाला आहे. अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. इंग्लिश राजकारणातले 'टोरी' व 'लिबरल' हे पक्ष आणि येथील व्हाइसरॉयची नेमणूक, त्याने घेतलेले पवित्रे व अंगिकारलेली धोरणे यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट दिसतो. उदार ('लिबरल) व अनुदार ('इल्लिबरल') या दोन टोकांमध्ये येथील राजवट हेलकावे खात राहिलेली दिसते. देशभर जागोजागी पक्केपणी रुतलेली जी सनदी नोकरशाही होती तिचे चारित्र्य मुख्यतः एकतंत्री, अनुदार, व स्वातंत्र्य, लोकप्रातिनिधिक राज्यकारभार, समता यांना विरोधी असे सर्वकाळ होते. घटनात्मक सुधारणा- विषयक वाटाघाटींच्या प्रत्येक वेळी या नोकरशाहीने येथे व इंग्लंडमध्ये (भारतमंत्र्याला सल्ला देणाऱ्या 'इंडिया कौन्सिल'च्या यंत्रणेद्वारा) सुधारणांना अटकाव करण्यासाठी, त्या दुबळ्या व पक्षपाती ठेवण्यासाठी वजन खर्ची घातले. थोडक्यात, नवविचारांच्या प्रभावाखाली प्रबुद्ध व जागृत होऊन संघटित चळवळी करणाऱ्या नवशिक्षित, सुधारकी मध्यमवर्गाला दडपण्याची भूमिका घेऊन, आपण या बाबू वर्गाच्या विरोधात येथील जनसामान्यांचा पक्ष घेत आहोत, अशी भूमिका घेतली.

तात्पर्य, नेटिवांचे प्रबोधन घडवून आणून त्यांना प्रगत आधुनिक राज्यकारभार करण्यासाठी सक्षम बनविण्याचे आमचे जागतिक मिशन आहे असा एकीकडे दावा करीत असतानाच, ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचा व्यवहार, मुख्यतः, राजकीय, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या हिंदी लोकांना प्रबुद्ध व संघटित करून ' वसाहतीचे स्वराज्य' साकार करू पाहणाऱ्या चळवळींना मोडता घालण्याचा, त्या दडपण्याचा राहिला. व्यापक सखोल परिवर्तनाच्या प्रयत्नांना खीळ घालण्याचीच कृती मुख्यत्वेकरून राहिली.

साम्राज्यसत्ता म्हणून असलेले आर्थिक- औद्योगिक तसेच राजकीय हितसंबंध यांचे रक्षण व संवर्धन याबाबतीत उदार व अनुदार, दोन्ही वृत्तीचे इंग्रज राज्यकर्ते एकाच माळेचे मणी होते. (काही विरळा अपवाद आढळतीलही.) भारताच्या नैसर्गिक व मानवी 'संसाधनां'चा साम्राज्यसत्तेचे हितसंबंध साध्य करण्यासाठी 'कच्चा माल' म्हणून वापर करण्याचीच भूमिका राहिली. येथे जे औद्योगिकरण घडून आले तेही, पुष्कळ वेळा, इंग्लिश भांडवलदार, कारखानदार यांचे आर्थिक-

औद्योगिक हितसंबंध साधण्यासाठी ते उपकारक वा अनिवार्य होते म्हणूनच. जेव्हा व जेथे ते ब्रिटिश हितसंबंधांना मारक ठरेल असे वाटले तेव्हा ते रोखले गेले..

ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचे हे चारित्र्य विस्मृतीत लोप पावणार नाही याची दक्षता बाळगली पाहिजे.

९. धर्मचिकित्सा व धर्मप्रसार

ज्या एका घडामोडीला आपण आतापावेतो स्पर्श केला नाही त्याची येथे दखल घेतली पाहिजे. ती म्हणजे मिशनऱ्यांनी केलेले धर्मप्रसाराचे कार्य. ख्रिश्चन धर्मप्रसार फार पूर्वीच्या काळीही भारतात झाला. मध्ययुगातही ते कार्य अनेकांनी केले. इंग्रजी राज्याच्या प्रस्थापनेच्या आसपास सुरू झालेल्या ख्रिश्चन, प्राधान्येकरून प्रॉटेस्टंटपंथीय ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केलेल्या धर्मप्रसार, शिक्षण व सेवाकार्य यांविषयी आपण येथे विचार करीत आहोत. दैनंदिन जीवनात हिंदुधर्माला जे रूप प्राप्त झाले होते त्याकडे प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन कोनामधून पाहिल्यास हा धर्म कसा दिसतो त्याचे, बहुतेक वेळा, आक्रमक खंडनाच्या, निर्भर्त्सनेच्या रूपात चित्रण लोकांसमोर आले. प्रा. सरदार यांनी उपरोक्त लेखात म्हटल्याप्रमाणे, समाजातील उच्चवर्णीयांपैकी फार थोड्यांनी धर्मांतर केले. समाजाने हीन मानलेल्या, वेगवेगळ्या कारणांनी दीन अवस्थेत जगणाऱ्या, अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या समाजघटकांचा प्रतिसाद त्यांना मिळाला. यांच्या धर्मांतराने बाकीचा समाज फार दु:खितही झाला नाही वा हादरला नाही. मात्र मिशनऱ्यांच्या प्रखर टीकेने व त्यांच्या समाजोद्धारक कामांमुळे धर्मचिकित्सेची व धर्मसुधारणेची प्रेरणा अनेकानेक नवशिक्षितांना मिळाली. आपले धर्म त्यांच्या मूळ स्वरूपात विशुद्ध, श्रेष्ठ, उन्नत होते ही खात्री बाळगून मूळ रूप शोधण्याची, व जरूर तेथे नव्याने 'मूळ रूप' निर्माण करण्याची प्रेरणा उत्पन्न झाली. वेद, उपनिषदे यांचे प्राचीनत्व, त्यांमधील उदात्त तत्त्वचिंतन, प्रतिभेचा स्पर्श असलेले काव्य यांचे कौतुक युरोपियन पंडितांनी केल्यामुळे, ख्रिश्चन धर्म न स्वीकारता, हिंदू धर्माला प्रॉटेस्टंट नमुन्या- बरहुकूम रूप देणे हा मार्ग खुला झाला. संतकाव्याचे वळण बहुजनसमाजात होतेच. वारकरी चळवळीमुळे महाराष्ट्रात ब्राह्मण कुटुंबांमध्येही संतांचा प्रभाव होता. धर्मचिकित्सेचीही प्रदीर्घ परंपरा या देशात होती. महावीर - गौतम बुद्धांच्या काळापासून. पण इंग्रजी राजाच्या प्रस्थापनेनंतर ख्रिस्ती मिशनरी प्रभावाने जी चिकित्सा सुरू झाली आणि पारंपरिक धार्मिकताच क्षीण होण्याच्या स्वरूपातं जी 'सामाजिक-धार्मिक सुधारणा' झाली ती या देशी परंपरेशी एकजीव होऊ शकली नाही. आर्यसमाज, ब्राह्मोसमाज, प्रार्थनासमाज हा अभिजन-वर्गीय प्रतिसाद राहिला. हीच गोष्ट महात्मा फुले यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्माची राहिली. ती एक वैचारिक मांडणीच राहिली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या प्रभावामधून उत्पन्न झालेल्या या चळवळी पारंपरिक समाजाचा अधिक्षेप करणाऱ्या, त्यांचे अनेक धार्मिक आचार-विचार, भावना, परंपरा यांच्याविषयी सम्यक् समज न बाळगणाऱ्या होत्या, हे याचे कारण तर नव्हते?

या धर्मचिकित्सेमधून धार्मिक सुधारणेची तसेच सामाजिक सुधारणेची चळवळ उत्पन्न झाली. राजकीय हक्कांसाठी लायक बनावयाचे असले तर आधी तुम्ही सामाजिकदृष्ट्या सुधारलेले बनले पाहिजे हे म्हणणेही नवशिक्षितांच्या अग्रणींना बरोबरच वाटले. लोकमान्य टिळकांनी न्यायमूर्ती तेलंगांच्या म्हणण्याचा विपर्यास करून वाद घातला; 'आधी सामाजिक

सुधारणा व नंतर राजकीय सुधारणा' ही भूमिका त्यांनी अमान्य केली. पण ते सामाजिक सुधारणांचा पक्ष उचलून धरणारेच होते. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी प्रसृत केलेल्या शिक्षणापासून, इंग्लिश राज्यकर्त्या वर्गाचे येथले व इंग्लंडमधील प्रगत आधुनिक जीवन पाहून, तसेच इंग्लिश कथा-कादंबऱ्यांच्या वाचनामधून नवशिक्षित वर्गांनी सामाजिक सुधारणांची प्रेरणा घेतली. पण हा सुधारणेचा कार्यक्रम फार मर्यादित होता, आणि सुधारणांच्या कक्षेत येणारा समाजातील वर्गही 'शिक्षित मध्यमवर्ग' हाच प्रामुख्याने होता. जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता मोडणे हा जो मुख्य कार्यक्रम तो नेटाने राबविला गेलाच नाही. साऱ्या समाजाला सुधारण्याची गोष्ट ही मंडळी करू इच्छितही किती होती, हा प्रश्नच आहे. त्यांच्या पलीकडच्या बहुजनसमाजामध्ये व त्यांच्यामध्ये नव्या शिक्षणामुळे अंतर पडले होते. त्यामुळे, तशी इच्छा होती असे गृहीत धरले तरी, ती त्यांची क्षमता उरली नव्हती. हा वर्ग इंग्रजी राज्याचे उपांग म्हणूनच कार्य करीत होता. तो परकीय शास्त्या वर्गाचा दुय्यम सहायक होता, आणि या अर्थाने शासितांपासून अंतर राखण्याबद्दल जागरूकपण होता. उच्चवर्णीय पार्श्वभूमीही अंतरामध्ये भरच घालणारी होती.

१०. राष्ट्रवादाचा अंगीकार

इंग्रजी राज्याच्या प्रस्थापनेने आम्हांला आधुनिक राष्ट्र-राज्यांच्या विश्वात प्रविष्ट केले. आपण एक वसाहत असलो तरी संपूर्ण हिंदुस्थान एका केंद्रीय राज्यसत्तेखाली आला. ही साम्राज्यसत्ता तिच्या मूळ भूमीत राष्ट्रवादाच्या बैठकीवर उभारलेली होती. आसेतुहिमाचल आमची एक वेगळी ओळखता येण्यासारखी समाजव्यवस्था व संस्कृती होती. तिच्या गाभ्याशी जातिव्यवस्था होती, आणि तिच्यावर आधारलेला शहरे - गावे यातला सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहार होता. धर्मांतर केलेले समुदायही या जातिव्यवस्थाधिष्ठित समाजाचे व संस्कृतीचे तेवढेच घटक होते. 'सिव्हिलायझेशन' या कसोटीवर आमचा एकत्र, सलग व एकात्म नागर समाज ('सिव्हिल सोसायटी) होता, पण आमची एक 'राष्ट्रीय' राज्यसत्ता नव्हती. इंग्रजी राज्यापासून आधुनिक राष्ट्रवाद ही विचारप्रणाली, सर्व हिंदुस्थानला व्यापणारी एकराष्ट्रीयत्वाची संकल्पना या गोष्टी आम्ही प्राप्त केल्या.

आपल्या नवशिक्षित वर्गाच्या अग्रणींनी राष्ट्रवादाची विचारप्रणाली उत्साहाने आपलीशी केली: राष्ट्रीय स्वयं- निर्णयाचा हक्क राष्ट्रवादाच्या विचारसरणीनुसारच प्राप्त होत असल्याने, त्यांनी राजकीय अधिकारांची, प्रतिनिधित्वाची मागणी पुढे रेटली. कारण राष्ट्रवादाबरोबरच 'लोकनियुक्त प्रातिनिधिक राज्यसत्ते'ची लिबरल विचारप्रणालीही राज्य- कर्त्यांनी येथे आणली होती. तेव्हा, राष्ट्रवादाच्या स्वीकाराने सर्व हिंदुस्थानचे हिंदुस्थानातील सर्व लोकांचे एक राष्ट्र घडविण्याचे विधायक आव्हान आमच्या नवशिक्षितांपुढे उभे ठाकले. पण ही विचारप्रणाली स्वभावतः विभाजन पण घडवून आणणारी, कलह उत्पन्न करणारी पण आहे. कारण ती भाषा, धर्म, वंश इत्यादी वास्तव वा मिथ्य स्वरूपाच्या मुद्यावरून प्रदेशावर काहींचा हक्क सांगणारी, इतरांना हक्क नाकारणारी विचारप्रणाली म्हणून युरोपात आकाराला आली. 'राष्ट्रा'तल्या सर्वांना तिने घट्टपणे एक केले, केंद्रीभूत सर्वंकष सत्तेच्या प्रस्थापनेला मोठी चालना दिली व त्या राज्यसत्तेची पुष्टी केली; ऊर्जास्फोट घडवून एकमेकांच्या स्पर्धेत व संघर्षात कर्तृत्व प्रकट करण्यास प्रेरणा दिली, हे खरे. पण आक्रमक विस्तारवादी, हिंस्र, सत्तापिपासू हे रूप तिला फार सहजी प्राप्त होऊ शकते. साम्राज्यवादी विस्तारही सत्तापिपासेमधून घडून येतो. दोन

महायुद्धे ही या विचारप्रणालीची आधुनिक युगाला देणगी आहे. आणि भारताची फाळणी हेही तिचेच फलित आहे. भारताचे विघटन घडवून आणू पाहणाऱ्या शक्तींपैकी एका प्रकारच्या शक्ती (वेगळे होऊ पाहणाऱ्या) राष्ट्रवादामधून उत्पन्न झालेल्या आहेत.

ज्यांनी इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसची स्थापना केली, तिच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या भूमिकेची मांडणी केली त्यांनी मात्र भारतीय राष्ट्रवादाला सर्वसमावेशक, सहिष्णु व अनाक्रमक रूप दिले. विभिन्न वांशिक, भाषिक, धार्मिक व सांस्कृतिक लोकांचा मिळून, वैविध्याचा आदर व सन्मान करणारा एक समाज व राज्यसत्ता उभारण्याची गोष्ट आज जगभर केली जात आहे. भारताला हे बाळकडू प्राचीन काळापासून आत्मसात करावे लागले आहे. 'मल्टिकल्चरॅलिझम' आपण जगत आलो. त्याला वैशिष्ट्यपूर्ण राष्ट्रवादाचे रूप राष्ट्रसभेच्या संस्थापकांनी दिले.

'राष्ट्र' आणि 'राष्ट्रवाद' या आधुनिक पाश्चात्त्य गोष्टींमध्ये अंगभूत असलेल्या विध्वंसक प्रकृतीविरुद्ध कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीसच आवाज उठविला. हिंदू-मुस्लिम ऐक्याच्या आधारावर येथे अखंड एकात्म भारताची जडणघडण करण्याची गांधींनी शर्थ केली. येथील लिबरल मंडळींचीही याला पूर्ण साथ होती. दुर्दैवाने, या प्रयत्नात आपणांस ठळक अपयश आले. हे अपयश येण्यामध्ये इंग्रजी राज्याने आपला वाटा उचलला; सक्रिय योगदान केले. आजही (हिंदू-मुस्लिम व हिंदू - ईसाई) ऐक्य प्रस्थापित करणे हे सर्वात मोठे, तातडीचे व गंभीर आव्हान आपणासमोर उभे ठाकलेले आहे.

११. ब्रिटिश अंमलाखालील परिवर्तन

इंग्रजी राजवटीच्या आघाताने, त्यातही मुख्यत्वेकरून नव्या शिक्षणामुळे एकोणिसाव्या शतकामध्ये भारतात वैचारिक प्रबोधन घडून आले ही सर्वसाधारण शिष्टमान्य मांडणी आहे. पारंपरिक ते आधुनिक, सनातनी ते सुधारक, सरंजामशाही ते लोकशाही, अंधश्रद्धावादी ते बुद्धिप्रामाण्यवादी, विज्ञानपूर्व ते विज्ञाननिष्ठ, शेतकीप्रधान ते औद्योगिक समाज, निरक्षर ते साक्षर, खेडवळ ते शहरी - या स्वरूपाची आपली वाटचाल इंग्रजी राजवटीच्या संपर्कात आल्याने, तिच्या आघाताखाली व प्रभावामुळे घडून येण्यास चालना मिळाली, असे या प्रबोधनाचे व परिवर्तनाचे वर्णन केले जाते. हे परिवर्तन मूळापासून बदल घडवून आणणारे या अर्थाने क्रांतिकारक आहे, पण ते अपूर्ण राहिले आहे. या प्रवासाच्या आरंभी उत्साह निर्धार. व त्या वाटचाली- साठी कठोर व चोख परिश्रम घेण्याची तयारी, यांचा आढळ होत होता. पण नंतर वाटचाल अडखळली, अवरुद्ध झाली. क्रांती अपूर्णच राहिली. भरीला भर म्हणून, ही वाटचाल श्रेयस्कर नाही असे मत अलीकडे बलिष्ठ ठरत गेले आहे, आधुनिक- पूर्व समाज-व्यवस्थेची, अवस्थेची भलावण केली जाऊन तिचे पुनरुज्जीवन करण्याचा पक्ष उचलून धरला जाऊ लागला आहे, असे प्रा. रा.भा. पाटणकर यांनी त्यांच्या अपूर्ण क्रांती या ग्रंथात प्रतिपादन केले आहे.

एकेकाळी साम्राज्यसत्तेची वसाहत हा आमचा दर्जा होता. वसाहतीतल्या लोकांचा सर्वांगीण नकारात्मक निवाडा करण्याच्या बुद्धीनेच त्या समाजाचा अभ्यास करावयाचा, ज्ञान रचावयाचे आणि अशा ज्ञानाचा कुशलतापूर्वक उपयोग करून वसाहतीतल्या लोकांना, समाजव्यवस्थेला व संस्कृतीला अडाणी, मागास, निकृष्ट ठरवावयाचे; इतिहासलेखन, धर्म

व समाजजीवन यांची समीक्षा, वाङ्मयीन कृती याद्वारा ह्याला आधारभूत ठरेल असे चित्रण करावयाचे, असा एक सर्वंकष डावच साम्राज्यसत्तांमधील धुरीणांचा, विद्वानांचा, साहित्यिकांचा, इतिहासकारांचा असतो अशी मांडणी अलीकडे विद्वत्जगात मान्यता व प्रतिष्ठा पावली आहे. साम्राज्यसत्तेच्या अंमलापूर्वी जे काही होते त्याचा स्मृतिलोप घडवून आणला जातो (वा घडून येतो), अशीही उपपत्ती मांडली गेली आहे. ती काही वर्तुळांमध्ये लोकप्रियही झाली आहे. यामधून मग जे जे देशी ते श्रेयस्कर, चांगले व पुनरुज्जीवित करण्यासारखे, अशा प्रकारची भूमिका घेतली जाते. विचारविमर्शाला ('डिस्कोर्स') हे जे वळण लागत आहे, नव्हे दिले गेले आहे त्यामुळे प्रा. पाटणकर अतिशय अस्वस्थ झाले असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. अपूर्ण क्रांती या ग्रंथाच्या लेखनामागे अलीकडील या भूमिकांचा ठोस प्रतिवाद करण्याची तीव्र प्रेरणा असल्याचे जाणवते.

एडवर्ड सैद, मिशेल फुको, (भारतातील) गणेश देवी यांचे नावाजलेले, अभ्यासकांवर मोठा प्रभाव टाकलेले ग्रंथ मी वाचलेले नाहीत. प्रा. भालचंद्र नेमाडे यांचे देशीवाद / देशीयता या विषयावरील काही लेखन वाचलेय; धर्मपाल यांचे बरेच लेखन वाचले आहे. 'इंग्रजी राज्याची प्रस्थापना व त्याचा आघात' यासंबंधी प्रस्तुत लेखात केलेली मांडणी या कोणाचे लेखन वाचून केवळ बनलेली नाही. ती इतर अनेक अभ्यासकांचे ग्रंथ व लेख वाचून, त्यावर स्वतंत्र विचार केल्यावर बनली आहेत. यातले कोणीच 'देशीवादी' भूमिकेमधून लिहीत नव्हते.

'ओरिएंटॅलिझम' देखील एकच एक प्रकारचा होता, असे दिसत नाही. 'पाश्चात्त्य' विरुद्ध 'पौर्वात्य' असे द्वैत कल्पिले गेले; पाश्चात्त्य = भौतिकवादी ('मटिरिअॅलिस्ट') आणि म्हणून हिणकस, पौर्वात्य = आध्यात्मिक ('स्पिरिच्युअल') आणि म्हणून उन्नत, अशी मांडणी केली गेली. आधुनिककालीन रॅशनॅलिझम ('बुद्धिप्रामाण्यवाद'), औद्योगिक संस्कृती ('इंडस्ट्रिअॅलिझम'), व्यक्तिवाद आणि साम्राज्यवाद यांच्या प्रकर्षाबरोबर जीवन रूक्ष, वैराण, कर्कश व हिंस्र बनल्याचा प्रत्यय अनेकानेक पाश्चिमात्य व्यक्तींना आलेला दिसतो. यावर उतारा म्हणून यांच्यापैकी अनेक जण 'पौर्वात्य' गोष्टींच्या खोलवर प्रभावाखाली आल्याचेही आढळते. यामधून पौर्वात्य व आधुनिकपूर्व - विशेषतः ' रानटी / आदिम माणसांचे आंतरिक व्यक्तित्व, त्यांची जीवनदृष्टी व वर्तन, त्यांची जीवनशैली व संस्कृती, धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्याविषयी गूढगुंजनात्मक चित्रणही केले गेले. अनेक पाश्चात्त्य व्यक्ती 'हरपल्या श्रेया'च्या शोधात 'पूर्वेकडे वळल्या. यांनी 'पौर्वात्य 'चे जे चित्रण केले, जी प्रतिमा निर्माण केली, जो प्रभाव उत्पन्न केला तोही 'ओरिएंटॅलिझम'चा एक भाग होता. याने सुशिक्षित भारतीयांच्या काही पिढ्यांचे भावनात्मक व बौद्धिक पोषण केल्याचे आपल्या परिचयाचे आहे.

स्वामी विवेकानंदांच्या द्वारा वेदांताचा पश्चिमेमध्ये झालेला प्रभावी प्रचार, मादाम ब्लॅव्हट्स्की व अॅनी बेझंट यांनी प्रवर्तित केलेला 'थिऑसफी' संप्रदाय, एडविन अर्नोल्ड यांची दि साँग सिलेस्शियल (भगवद्गीतेचा इंग्लिश अनुवाद) व दि लाइट ऑफ एशिया (भगवान गौतम बुद्धांचे चरित्र) ही लोकप्रिय पुस्तके, आणि १९१३ साली रवींद्रनाथांना गीतांजलीतील कवितांसाठी मिळालेला नोबेल पुरस्कार व त्यांचे झालेले कौतुक हा सारा 'ओरिएंटॅलिझम'चाच एक भाग होता.

प्रा. मार्टिन ग्रीन या वाङ्मयीन समीक्षकांचे म्हणणे या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखे आहे. ते लिहितात, “It was perhaps

from men like Arnold that Gandhi learned to believe in British imperialism as a reaching out to other lands (in both senses of reaching out) on the part of an inordinately energetic people, supremely gifted to organise, control and administrate, who turned, in the overflow of their energy, to ask other cultures to teach them the ultimate meanings of life. That, after all, is the mes- sage of Kim : the Lama, with all his worldliness, has the secret of life, and the players of the Great Game, with all their worldly responsibilities, will always turn to him in the end. Published in 1901, Kim is one of the most vivid expressions of this kind of Orientalism"*

** The Origins of Non-violence : Tolstoy and Gandhi in their Historical Setting, Harper Collins, New Delhi, 1998, p. 68.*

म्हणजे, एक प्रकारचा 'ओरिएंटॅलिझम' स्मृतिलोप घडवून आणीत नाही; तो एक विशिष्ट आशयाची स्मृती जागवतो, रुजवतो. यात त्या पौर्वात्य संस्कृतीचे, समाजाचे कौतुक असते, महत्त्व प्रतिपादित केलेले असते. पण, त्याच वेळी, यामधूनही साम्राज्यसत्तेविषयी निष्ठा पक्की केली जाते आणि 'वासाहतिक मानसा'ला

आणखी एक वळसा दिला जातो. ग्रीन यांनी गांधींचे उदाहरण दिले तेही मोठे उद्बोधक आहे. प्रा. पाटणकरांनी या जातकुळीच्या ओरिएंटॅलिझमची दखल घ्यायला हवी होती. भारताच्या संदर्भात ते जास्त प्रस्तुत व महत्त्वाचे ठरले असते.

'भारतीय प्रबोधन' ही एक बहुपेडी, गुंतागुंतीची घडामोड आहे हे अर्थात विसरता कामा नये. तिचे चार घटक आपण वेगळे करावयास हवेत. तत्कालीन युटिलिटेरियन-लिबरल विचार-प्रवाह, आधुनिक अर्थशास्त्र व त्यासोबत आलेला 'पोलिटिकल इकॉनॉमी'चा विचार ; मानवजातीच्या ऐतिहासिक वाटचालीचे, तिच्यातील प्रगतीचे - आरोहणाचे टप्पे, 'प्रगती'ची संकल्पना; रॅशनॅलिझम ('बुद्धिप्रामाण्यवाद'), प्रातिनिधिक, जबाबदार राज्यपद्धती (लोकशाही) या गोष्टी; ब्रिटिश साम्राज्याचे वास्तव व त्या साम्राज्याविषयीची प्रतिमा, आणि इंग्लंडचे वाढते औद्योगिक बळ, या गोष्टींनी मिळून बनलेला एक घटक. दुसरा, इंग्रजी राजवट व अनेक अभ्यासक (विशेषतः मॅक्सम्युलर) यांनी आणून दिलेले हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे, त्याच्या प्राचीन संस्कृतीचे, समाजव्यवस्थेचे वैशिष्ट्यपूर्ण भान, त्याविषयी उत्पन्न केलेला अभिमान हा दुसरा घटक. ख्रिश्चन मिशनरी व इंग्रज प्रशासक यांनी चालविलेली, विशेषतः हिंदू धर्माची धर्मचिकित्सा आणि धर्मप्रसाराचे कार्य हा तिसरा घटक. चौथा महत्त्वाचा घटक इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावाचा आहे.

हे सारे प्रभाव येथील सर्व नवशिक्षित व्यक्तींनी एकाच पद्धतीने, एकाच स्वरूपात आत्मसात केले नाहीत, ही गोष्टपण ध्यानात येते. एकोणिसाव्या-विसाव्या शतकातील काही थोर व्यक्तींची व संस्थांची नामावली जरी आपण उच्चारली तरी प्रतिसाद किती वैविध्यपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण होता याचे भान आपणांस येईल. राजा राममोहन रॉय, देवेंद्रनाथ टागोर, ब्राह्मोसमाज, केशवचंद्र सेन, रवींद्रनाथ टागोर, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, योगी श्रीअरविंद, अनुशीलन व

युगांतर हे सशस्त्र क्रांतिवादी गट; सनातन आर्यसभा, स्वामी दयानंद सरस्वती, आर्यसमाज, परमहंस सभा, दादाभाई नौरोजी, महात्मा जोतिबा फुले, लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, न्यायमूर्ती रानडे, प्रार्थना समाज, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, सुधारकाग्रणी आगरकर, पंडिता रमाबाई, नामदार गोखले, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, लिबरल पक्ष; महात्मा गांधी, विठ्ठल रामजी शिंदे, नारायण वामन टिळक, जवाहरलाल नेहरू, मानवेंद्रनाथ रॉय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इतकी नावे पुरेशी आहेत. सर सय्यद अहमद खान, अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठ, बॅ. मोहंमदअली जीना ही तीन नावेपण त्यात समाविष्ट करता येतील.

‘भारतीय प्रबोधना'चे विविध प्रवाह वेगळे करून पाहायला हवेत. तसा हा फार मोठा विषय आहे, आणि तो पुरेशा तपशीलात व खोलात जाऊनच हाताळण्याची गरज आहे.

येथे आपण एकच प्रश्न विचारासाठी घेऊ. प्रा. पाटणकर यांचीच परिभाषा वापरावयाची तर सुरू झालेली क्रांती 'अपूर्ण' का राहिली ? १९४७ नंतर भारताने आर्थिक- औद्योगिक व्यवस्था, राज्यव्यवस्था व सामाजिक रचना यांच्या बाबतीत, पं. नेहरूंच्या नेतृत्वाला अनुसरून, पाश्चात्त्य सभ्यतेचाच ('सिव्हिलायझेशन') नमुना अंगिकारला. आजवर शासन व प्रशासनाचे धुरीणत्व आधुनिक प्रागतिकांच्याच हाती राहिले आहे. शासनाबाहेरही समाजाची ('सिव्हिल सोसायटी' ची) सूत्रेही सुशिक्षित पांढरपेशांच्या हातीच आहेत. ग्रामीण भागातही नवा आधुनिक शेतकरी व उद्योजकवर्ग उत्कर्ष पावला आहे. ज्यांना देशीवादी म्हणता येईल त्यांच्या हाती कोठेच सत्ता नाही. (हिंदुत्ववादीही, मुस्लिम व ख्रिश्चन यांच्या विरोधी असले तरी, सावरकरवादी म्हणजे आधुनिकतावादी आहेत.) तरीपण आधुनिक मूल्ये, कार्यपद्धती, सामाजिक संस्था येथे धड रुजली नाहीत. असे विपरीत का व कसे घडले ?

ज्यांना आपण भारतीय प्रबोधनाचे प्रवर्तक व वारसदार म्हणतो असा आधुनिक, प्रागतिक व प्रबुद्ध मंडळींचा जो वरचढ मुख्य प्रवाह आहे - लिबरल - युटिलिटेरियन, समाजवादी, साम्यवादी, इहवादी, पुरोगामी - तो जनसामान्य भारतीयांच्या-पासून तुटलेला, उपरा आणि दुरावा राखण्याचीच इच्छा बाळगणारा राहिला आहे याचा तर हा एक परिणाम नाही ? व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, न्याय इत्यादी मूल्यांवर आधारित संपूर्ण भारतीय समाजाचे पुनरुत्थान घडवून आणण्याचे या वर्गाचे लक्ष्य नव्हतेच; त्याचे लक्ष्य साम्राज्यसत्ता - वसाहत ही चौकट मोडणे हे नव्हतेच; त्याचे लक्ष्य साम्राज्यसत्तेच्या 'कोठावळ्या'ची जागा स्वतःकडे घेणे व जास्तीत जास्त विशेषाधिकार व सुखोपभोग पदरात पाडून घेणे हे होते, असे तर नाही?

यापेक्षाही खोलवर जाणारा मुद्दा पुढीलप्रमाणे मांडता येईल : वासाहतिक असण्याचा एक अंगभूत भाग हा असतो की, आपण स्वतःची ओळखही साम्राज्यसत्तेच्या चष्म्यामधून करून घेतो; नव्हे ती तशी करून देणे हा साम्राज्यसत्तेच्या धोरणाचा एक भाग असतो. नेल्सन मंडेलांच्या आत्मचरित्रात, शाळेत पाऊल टाकल्याक्षणी नाव पण नवे दिले जाण्यापासून, स्वतःची भाषा त्यागावी लागण्यापासून या प्रक्रियेची सुरुवात कशी झाली त्याची हकीकत येते. प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिककालीन भारतीय समाजवास्तव, ज्ञानी असण्याचा दावा करणाऱ्या परकीय साम्राज्यसत्तावादी

अभ्यासकांच्या चष्म्यामधून जर आपण जाणून घेतले असेल तर आपण खऱ्या अर्थाने प्रबुद्ध होतच नाही. जे विचारधन (मूल्ये, शास्त्रे इ.) आपण आत्मसात करतो ते पढिक पुस्तकीपणाच्या चौकटीतले, उसनवारीच्या / अनुकरणाच्या मर्यादितले राहते. तसे जर असेल तर मग समाजवास्तवाला अर्थपूर्णरीत्या भिडण्याची शक्ती अशा प्रबोधनात मूळात असतच नाही. या तथाकथित प्रबोधनामधून स्वतःच्याच समाजावर साम्राज्यसत्ता गाजविणारा एक नवा, परकीय बनावटीचा सत्ताधारीवर्ग तेवढा अस्तित्वात येतो.

आता, ज्या प्रमाणात वरील म्हणणे खरे असेल त्या प्रमाणात, या तथाकथित आधुनिक, प्रबुद्ध वर्गाला आमूलाग्र समाजक्रांती घडवावयाची नसतेच. त्याला सत्ताधारी व्हावयाचे असते. त्याच प्रकारची व त्याच मर्यादेत त्याला क्रांती करावयाची असते. भारतात या अर्थाने क्रांती १९४७ च्या 'सत्तांतरा 'ने घडून आली.

अलीकडच्या काही वर्षांमध्ये ग्लोबलायझेशन, मॉडर्नायझेशन, लिबरलायझेशन, विकास, समृद्धी या नावे ज्या प्रक्रियांना वेग आलेला आहे व ज्या घडामोडी घडून येत आहेत त्यांचाही आशय व आकार पाहिला तर, जागतिक साम्राज्यसत्तेचेच उपांग म्हणून काम करण्यात धन्यता मानणारा सत्ताधारीवर्ग येथे वसाहतवादी अंमल प्रस्थापित करीत असल्याचे आढळते. क्रांतीच्या 'अपूर्ण' राहिलेल्या प्रक्रियेला पूर्णत्व आणणारी ही प्रक्रिया आहे असे आपण म्हणणार आहोत का ?

भारतीय प्रबोधनाचे काही प्रवाह पहिल्यापासून वेगळ्या वळणाचे राहिले आहेत. आपल्या येथील समाजवास्तव, इतिहास-परंपरा, संस्कृती यांच्याशी नाळ कायम ठेवून नवी मूल्ये, नवा विचार आत्मसात करून समाजाचे उत्थान घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट बाळगणारा एक प्रवाह राहिला. (उदा. राजा राममोहन रॉय, ब्राह्मोसमाज, प्रार्थनासमाज, न्या. रानडे.) इतिहास - परंपरा, संस्कृती यांची बैठक कायम ठेवून, वेचक आधुनिक गोष्टींचा स्वीकार करून तोच परंपरानिष्ठ पाया मजबूत करण्याचे उद्दिष्ट बाळगणारा एक प्रवाह राहिला आहे (उदा. दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद). रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी ज्या प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करतात असे म्हणता येईल तो आणखी एक प्रवाह म्हणायला हवा. या प्रवाहाचे वैशिष्ट्य असे सांगता येईल की, काही महत्त्वपूर्ण अंगांच्या बाबतीत पाश्चात्त्य सभ्यतेला नकार देणारा हा प्रवाह आहे. तसेच काही बाबतीत हा प्रवाह देशी गोष्टींवर भर देतो. रवींद्रनाथांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीसच पाश्चात्त्य राष्ट्रवादी विचारप्रणालीचे खंडन करणारी भूमिका घेतली. १९०५ च्या आसपास त्यांनी 'स्वदेशी समाज' हा मौलिक निबंध लिहिला. पुढील काळातील 'स्वावलंबी गावसमाज', 'ग्राम स्वराज्य' या गांधीप्रणीत संकल्पनांची बीजरूपाने मांडणी रवींद्रनाथांनी केलेली आढळते. शिक्षणाच्या विषयातही रवींद्रनाथांनी मूलतः वेगळा विचार मांडलेला आहे. ही वैशिष्ट्ये आपणांस गांधींचे विचार व त्यांनी दिलेले कार्यक्रम यांच्यातही आढळतात.

पण भारतीय प्रबोधनाच्या मांडणीमध्ये रवींद्रनाथांना सामान्यतः कोणी अग्रेसर स्थान देत नाही. आणि अनेकानेक आधुनिक, पुरोगामी- इहवादी, प्रबुद्ध व्यक्ती गांधींना व त्यांच्या वैचारिक भूमिकेला उद्देशून 'ऑब्सक्युरॅटिस्ट', 'बॅकवर्ड लुकिंग', प्रगति व विकास विरोधी, विज्ञान-तंत्रविज्ञानविरोधी वगैरे शब्द वापरीत आले आहेत. आता, उपरोधाची गोष्ट अशी की, सामाजिक नवनिर्माणाच्या विषयातील जातिभेद व अस्पृश्यता यांचे उच्चाटन, स्त्रीमुक्ती, आणि धर्मश्रद्धेचे परिष्करण

या तीन महत्त्वाच्या बाबींचा विचार केला तर, गांधींचे लढे व गांधींचे नेतृत्व यांच्या प्रभावाखाली व्यापक प्रमाणावर प्रबोधन घडून आले, परिवर्तनाला चालना मिळाली, याविषयी अभ्यासकांमध्ये बऱ्यापैकी एकमत आहे.

लोकमानस व रीती यांचा अधिक्षेप न करता, त्यांच्याशी संवाद साधत, प्रबोधनाची एक मांडणी स्वतःची म्हणून करीत (ज्या मांडणीत पाश्चात्त्य प्रभाव पचवून घेतले होते) प्रबोधनाची चळवळ म. गांधींनी प्रवर्तित केली. पण या कार्याकडे वासाहतिक मानसाच्या प्रबुद्ध मंडळींनी अविश्वासाने, अधिक्षेपाच्या भूमिकेतूनच पाहिले.

खरी अडचण या वासाहतिक मानसाची आहे असे म्हणायला लागते. हे मानस इंग्रजांनी वा पाश्चात्त्यांनी 'लादले ' असे म्हणणे योग्य नाही. ते निर्माण व्हावे या दृष्टीने सहाय्यभूत अशी एक ज्ञाननिर्मितीप्रक्रिया त्यांनी जरूर चालविली. पण ती त्यांनी स्वतःसाठीही चालविली; आपण वस्तुनिष्ठ ज्ञानाची निर्मिती तटस्थ अभ्यासकाच्या भूमिकेमधून करीत आहोत ही त्यांची प्रामाणिक धारणा होती. राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र झाल्यावरही या अर्थाने वासाहतिक मानसाची जडणघडण होतच राहिली आहे.

१२. समारोप

येथे देशीयतेचा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. देशीयता याचा अर्थ जे जे देशी ते ते श्रेष्ठ, ते ते पुनरुज्जीवित करण्यायोग्य, 'जुने ते सोने' असा घ्यावयाचा नाही. तर आपण काय होतो, आपली समाज व संस्कृती या अंगाने जडणघडण कशी होत गेली, आपले 'मूलस्रोत' कोणते आणि आपला वारसा काय, हे चिकित्सक डोळसपणे, सहृदयतेने जाणून घेणे, ही प्राथमिक आवश्यकता. या उपक्रमात आपले गुणच तेवढे उगाळत बसावयाचे असे अभिप्रेत नाही, तर आपले दोषही स्वच्छपणे बघावयाचे. दुबळ्या जागा हेरावयाच्या सामर्थ्यस्थळेही नोंदवायची.

याची सुरुवात मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजी राजवटीच्या प्रस्थापनेने, त्या धक्क्याने झाली. या शोधासाठी ब्रिटिशांनी व परदेशी अभ्यासकांनी आपल्याला चालना दिली, आणि पुष्कळ सामग्री पुरविली. 'ईश्वरी कृपा' म्हणावयाची तर ती ही. दुसरे त्यांचे योगदान, अभ्यासाच्या चिकित्सक पद्धतीच्या रूपात आहे. तिसरे योगदान, आपल्या बुद्धीची क्षितिजे त्यांनी जगड्व्याळ केली. एक तौलनिक आलोक उपलब्ध करून दिला.

पाश्चात्त्यांनी, विशेषतः इंग्रजांनी, त्यांच्या चष्म्यामधून- आलोकामधून - आमचे इतिहास लिहिले, आमचे समाजशास्त्र रचले, आमच्या धर्माची चिकित्सा केली; आमच्याविषयी 'ज्ञान' संपादन करताना त्यांचे काही व्यावहारिक हेतू होते, त्यांचे काही हितसंबंध गुंतलेले होते, या दोन्ही गोष्टी खऱ्या. पण ही गोष्ट काहीशी अटळ व स्वाभाविक आहे. आम्ही आमचा स्वतंत्र, आमचा असा आलोक निश्चित करावा, त्याची विवेकनिष्ठेने (' रीझन'च्या आधारे) स्पष्टता करावी, तो अधिक योग्य कसा आहे, अधिक वास्तवदर्शी कसा आहे हे वादसंवादाद्वारे पटवून द्यावे ही आमची जबाबदारी आहे. छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या व्यक्तित्वाचे व कार्याचे मूल्यन या प्रक्रियेमधून कालांतराने मूलतः वेगळे झाल्याचे आपणांस परिचित आहे. तटस्थ, निर्लेप भूमिकेमधून ज्ञान प्राप्तच होऊ शकत नाही, सत्याप्रत पोचताच येत नाही ही भूमिका कोणालाच

उपकारक ठरत नाही.

वासाहतिक अवस्थेमधून बाहेर पडणाऱ्या जवळपास सर्वच समाजांना स्वतःच्या 'अस्मिते'ची पुनर्ओळख करून घ्यावी लागत आहे. ज्यांना म्हणण्यासारखा इतिहास नाही,जे कालपरवापर्यंत 'रानटी' टोळी समाज होते, ज्यांना स्वतःच्या भाषापण नव्हत्या, असे ज्या समाजांविषयी सर्रास म्हटले जात होते त्यांचाही आज स्वतःच्या मूल स्रोतांचा, इतिहासाचा व अस्मितेचा शोध जारी आहे. या शोधामधून सत्याप्रत आपण जाऊन पोचू. त्या सत्याच्या पायावरच आपल्या समाजाच्या पुनरुत्थानाची उभारणी व्हावयाची आहे.

एक प्रकारे यासाठी आज भारतात समुद्रमंथनच चालले आहे. या घुसळणीमधून प्रथम हलाहल बाहेर पडावे ही गोष्टी स्वाभाविक व अटळ आहे. हे हलाहल पचविल्याखेरीज अमृताचा कुंभ हाती यावयाचा नाही. येथील सर्व लोकांना, त्यांच्या इतिहास -परंपरांना, अस्मितांना, वारशांना एकरस करू शकणारी देशीयता आरेखित करण्याचे आव्हान आपण पेलावयाचे आहे. ते न पेलता येत असल्याने आज आपली अवस्था छिन्नविच्छिन्न झाल्याचे अनुभवाला येत आहे.

आपल्यापुढील दुसरे आव्हान आर्थिक-राजकीय पुनर्रचनेचे आहे. गांधींच्याही कितीतरी आधी रवींद्रनाथ टागोरांनी पाश्चात्त्य धाटणीच्या राष्ट्रवादाची विध्वंसकता आरेखित केली होती. खेड्यांच्या दुरवस्थेचे दर्शन घेतल्यावर त्यांनी 'स्वदेशी समाज' हा आपला निबंध लिहिला होता. आणि 'विश्वमानवा'ची (Universal Man) ही गोष्ट केली होती. भारताचा आध्यात्मिक वारसा त्यांच्या रोमरोमात मुरलेला होता. आधुनिक पाश्चात्त्य संस्कृती, प्रबोधनयुग व विवेकवादी युग ('एनलायटनमेंट', 'एज ऑफ रीझन'), पाश्चात्त्य वाङ्मय यांचा वारसा त्यांना समृद्ध स्वरूपात लाभला होता. हे सगळे पचवून रवींद्रनाथ पक्के देशी राहिले. इतके देशी की, जगन्मान्य झाले, नोबेल पारितोषिक मिळाले पण इंग्रजी भाषेची भुरळ त्यांना पडली नाही. रवींद्रनाथ क्रांतदर्शी कवी होते, तत्त्वज्ञ- दार्शनिक ('व्हिजनरी) होते. शांतिनिकेतन, श्रीनिकेतन, विश्वभारती ही शिक्षण व सामाजिक पुनर्रचनेच्या विषयांतील त्यांच्या प्रतिभेमधून स्फुरलेली स्वप्ने होती. गांधींचा प्रवास अगदी वेगळा झाला. आधुनिक पश्चिमी सभ्यता (ब्रिटिश सभ्यता हे तिचे श्रेष्ठतम रूप) आत्मसात करण्याच्या निकराच्या उत्कट प्रयत्नाचे वांझपण गांधींना टप्प्याटप्प्याने प्रतीत होत गेले. १९ व्या शतकाच्या अखेरच्या काळात जागतिक राजधानीच असलेल्या लंडनमध्ये राहात असताना तेथील बंडखोर ('रॅडिकल') प्रवाहांच्या, 'नव्या युगा'चे उद्गान करणाऱ्यांच्या सहवासात आल्यावर प्रथमतः; नंतर दक्षिण आफ्रिकेत साम्राज्यवादाचे नागडे, हिंस्र, अमानुष रूप साक्षात अनुभवल्यावर; आणि अखेरीस, भारतातील व ब्रिटनमधील साम्राज्यसत्तेने धारण केलेला सुसंस्कृत उद्धारकर्त्याचा मुखवटा जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या प्रसंगी दूर झाला तेव्हा. रवींद्रनाथ मूळातच वासाहतिक मानसाच्या सापळ्यात कधी सापडले नाहीत. गांधी ' वासाहतिक मानस' पुरते ग्रहण केलेले. हे ग्रहण सुटायलाही बराच काळ व अनुभव लागला. आधुनिक पाश्चात्त्य सभ्यतेवरील त्यांची मूलग्राही टीकाटिप्पणी आणि देशी दृष्टी हिंद स्वराज्य मध्ये प्रथम त्यांनी ठळकपणे मांडली. पुढील काळात जीवनाच्या सर्व महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये त्यांनी व्यावहारिक विधायक पुनर्रचना सुचविली व त्यासाठीचे कार्यक्रमही दिले. त्यांनी जी तत्त्वे विशद केली त्यांचा अंगीकार करूनच 'साम्राज्यसत्ता वसाहत' ही वर्तमान विध्वंसक चौकट तोडता येणार आहे, ही गोष्ट जगभर मान्यता पावत आहे.

आपल्यापुढचे तिसरे आव्हान सामाजिक-सांस्कृतिक पुनर्रचनेचे आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभाव या तत्त्वांवर समाजाची पुनर्रचना करावयाची आहे. याच्या वाटेतला एक मोठा अडसर जातिभेदाधारित उच्चनीचभाव व अस्पृश्यता हा आहे. आदिवासी जनसमूह, भटके-विमुक्त जन यांच्या विषयीचा हीन भाव हापण अडसर आहे. दुसरा मोठा अडसर स्त्रीला दिले गेलेले स्थान व वागणूक हा आहे. तिसरा अडसर धर्माच्या हिणकस रूपाचा आहे.

या साऱ्याच विषयांत आपला समाज, इतिहास-परंपरा आणि धार्मिक-सांस्कृतिक व्यूह यांची सम्यक् ओळख करून घेण्याची विशेषच गरज आहे.

कोण्या इतिहासकाराने असे म्हटले आहे की, सम्राट अशोकाचे साम्राज्य भारताच्या इतिहासातले सर्वांत मोठे, जवळपास संपूर्ण भारत उपखंड व्यापणारे साम्राज्य होते. यावरून दोन गोष्टी सूचित होतात. एक, भारत उपखंडाच्या विस्तीर्ण भूप्रदेशाची राजकीय व सामाजिक एकात्मता अडीच हजार वर्षांपूर्वीपासून सलग टिकून आहे. राज्य एक असो वा अनेक, त्यांची राजकीय बांधणी व त्या राज्यांतील समाजाची रचना एकाच प्रकारची राहिली आहे. दोन, वैदिक व अ- वैदिक दोन्ही विचारप्रवाह यांची झटापट व सरमिसळ सर्व उपखंडभर या काळापासूनच, किंबहुना आधीपासूनच होत आली. आणखी एक-दोन गोष्टी सूचित होतात. नगररचना - शास्त्र जसे हराप्पा-मोहंजोदडो या नगरांच्या बांधणीत प्रतिबिंबित होते तसे चातुर्वर्ण्याची व्यूहरचना ही एका समाजरचनाशास्त्राचे उपयोजन अधोरेखित करते. अशा एका व्यूहात येथील शेकडो जनजातींना बसवून समाजाचा एक कार्यक्षम आराखडा सिद्ध करता येण्यासाठी मूळात समाज तेवढा मोठा, व्यामिश्र व प्रगत असणे गरजेचे होते. आणि हा समाज नागर समाज असणार. चातुर्वर्ण्यव्यूह हा नागरपूर्व आदिवासी वा अनेक जनांचे संमिश्रण नसलेल्या एकजिनसी समाजात निर्माण करण्याची गरजच नाही. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांची कामे पुरेशी विशेषीकृत झाली व त्यांनी ती पिढीजाद करावीत ही कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने गरज उत्पन्न झाली. असेही दिसते की, भारत उपखंडभर मिळून हजारो लहान-मोठे लोकसमूह होते. प्रगत शेतीच्या पायावर नागर समाजाची बांधणी उपखंडभर होत जाण्याच्या ओघात हे समूह 'जातीं'च्या स्वरूपात एका बृहद्रचनेत गुंफले गेले. म्हणजे, भारतात, कुटुंबांचा मिळून बनणारा गोतावळा हा प्राथमिक, पायाभूत मानवी समुदाय संमिश्र व बृहत् व्यामिश्र नागर समाजाची बांधणी केली जात असतानाही, या नव्या रचनेतही राखला गेला. भारतातील माणसाला स्वतःची ओळख कुल-गोतावळा-जात, गाव- पंचक्रोशी- प्रदेश, भाषा- दैवते - कुलाचार - सणउत्सव या अंगांनी आजही होते याचे रहस्य यामध्ये असण्याची शक्यता आहे.

सांगण्याचा मतलब असा की, इंग्रजी राजवटीने जे विचारव्यूह आमच्या मनावर बिंबवले, जे ज्ञान प्रमाण म्हणून सादर केले, जी सामाजिक शास्त्रे 'वैज्ञानिक सत्य' म्हणून प्रमाणित केली, आमचा जो इतिहास सांगितला त्याची सत्यता आमच्या स्वतःच्या स्वतंत्र देशी आलोकामधून आम्ही पडताळून घ्यावयास हवी आहे, आणि त्यांच्या राजवटीने रुजवलेल्या 'वासाहतिक मानसिकतेमधून स्वतःला मुक्त करायला हवे आहे. गेल्या दोन शतकांमध्ये अनेकानेक भारतीयांनी हे काम चालवले आहेच. असा सर्जक प्रतिसाद देण्यासाठी यांच्यापैकी कोणास अलीकडेपर्यंत एडवर्ड सैद, मिशेल फुको वा गणेश देवी यांची वाट पाहावी लागली नाही. पण त्यांनीही काही मुद्दे प्रकाशात आणलेले आहेत; दृष्टीच्या एका कोनामधून बघितल्यास काय दिसते, तिकडे लक्ष वेधले आहे.

प्रा. रा. भा. पाटणकर व प्रा. बर्नार्ड कोहून यांची या लेखात उल्लेख केलेली दोन पुस्तके अपूर्ण क्रांती आणि Colonialism and Its Forms of Knowledge एकत्र विचारात घेतली तर, पाटणकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे अपूर्ण राहिलेली क्रांती पूर्णत्वाला नेण्याच्या कामी कोहून यांचे पुस्तक आपल्याला अधिक उपयोगी ठरणारे आहे, कारण ते आपल्याला डोळस व चिकित्सक दृष्टी देते, आणि इतरही अनेक विषयांमधील रूढ शिष्टमान्य समजुती / ज्ञान तपासून घेण्याची पद्धती समोर ठेवते. कोहन अमेरिकन अभ्यासक आहेत, पण त्यांच्या भूमिकेत देशीयतेचा आढळ होतो. साम्राज्यसत्तेचे आधुनिक रूप, या साम्राज्यसत्तांच्या वसाहतींकडे सोपविलेली भूमिका, राज्यकारभाराचे नैतिक समर्थन देण्याची आंतरिक बाध्यता ('इनर कंपल्शन'), हस्तक्षेप व नियंत्रण ज्ञानाधिष्ठित असले पाहिजे ही आधुनिक युगाची मागणी या सगळ्याची दखल पाटणकरांनी का घेतली नाही, हे कळत नाही. बौद्धिक- सांस्कृतिकदृष्ट्या आम्हाला मनाने व बुद्धीने पांगळे करणाऱ्या वासाहतिक मानसाची येथे जडणघडण झाली हेच पाटणकरांच्या नजरेतून पूर्णपणे निसटलेले असावे याचे आश्चर्य वाटते. 'कल्चरल इंटलेक्च्युअल हेगेमनी' प्रस्थापित करण्यात इंग्रजी राजवट किती यशस्वी झाली आहे याचे एक बोलके उदाहरण म्हणून पाटणकरांच्या अपूर्ण क्रांतीचाच दाखला देता येईल.